

חוזה שהופר: עובדים ומדינה באופקים, 1955–1981

שני בר־און

הקדמה

ב־14 בינואר 1981 הפגינו כ־500 עובדים ותושבי אופקים מול משכן הכנסת במסגרת מאבקם נגד ההחלטה לסגור את מפעל 'אופ־אר' בעיירה. מה היו תביעותיהם מהמדינה? על אילו יחסים חברתיים נסמכו? מדוע דרשו את תמיכת המדינה במפעל פרטי? להלן אציע כי העובדים פירשו את סגירת המפעל כאי־צדק (injustice) שנבע מהפרתו של 'חוזה חברתי' בינם לבין המדינה. לפי חוזה זה התחייבה המדינה לספק תעסוקה לתושבי אופקים כחלק מזכויותיהם האזרחיות בתמורה להישארותם במקום ולמילוי חובות אזרחיות נוספות. התחייבות זו נוצרה בזמן התיעוש, שיצר תעסוקה מלאה ובכך טשטש את הריק החברתי־הכלכלי שאפיין את הערים החדשות שהוקמו במסגרת 'תוכנית שרון'.

עובדת קיומו של ריק כלכלי בעיירות החדשות – ובהן אופקים – ידועה זה כבר.¹ עם זאת, המחקר ההיסטורי על העיירות החדשות עדיין בתחילתו, ולכן מוקדש חלקו הראשון של המאמר להבהרת התנאים המוקדמים שאפשרו את התהוותו של ריק כלכלי. כפי שיובהר, בשל שיקולי בניין מדינה ובשל מאפייני המנהל המדינתי בין 1948 ל־1951 נקבעה הקמתן של עיירות קטנות במרחק רב ממרכז הארץ, בלא צידוק של הצבר הון (קפיטליסטי). אופקים, שהוקמה בשנת 1955, היא דוגמה להשפעותיו של התכנון הזה.

בעבור תושבי אופקים היה הריק חוויה יומיומית, גרם למצוקת תעסוקה כרונית והביא לנכונות לעבוד בכל עבודה שהיא ובכל תנאי. לכן חלקו השני של המאמר ייוחד להבהרת מאפייניו של שוק העבודה שנוצר באופקים בשנים 1955–1959. אמנם היה מדובר בשוק של עבודה שכירה, אך רוב העבודה בו היתה יזומה ובמימון המדינה. הווה אומר, נוצר שוק

* המאמר מבוסס על חלק מעבודת דוקטור שנעשתה בחוג ללימודי עבודה באוניברסיטת תל־אביב בהנחיית ד"ר דוד דה פריס. תרומתו לא תסולא בפז. עם זאת, האחריות לנאמר כאן היא שלי בלבד.

1. למשל: גונן, 1990.

עבודה קפיטליסטי על כל הנובע ממנו, בחסות המדינה. יתרה מזו, חוויותיהם של העובדים במישור הכלכלי היו שזורות בחוויות אחרות, ובהן בלטה ההתנסות של רוב תושבי אופקים בתוכנית 'הקליטה הישירה'. בהתנסות זו בולטת מעורבותן הישירה והכוחנית של הסוכנות היהודית והמדינה, ועל כך אעמוד בקצרה בחלק השלישי. כך קרה שמצוקת התעסוקה וכל שנלווה אליה נתפסו כאחריות המדינה.

המדינה אכן נטלה אחריות זו בעת התיעוש שהחל בשנת 1959. חלקו הרביעי של המאמר מוקדש לתיאור התיעוש של הערים החדשות והשפעותיו. תמיכתה של המדינה בבעלי הון פרטי שימשה מנגנון לפתרון מצוקת התעסוקה. במרוצת השנים נאלצה המדינה לשוב ולהשקיע במפעלים כדי למנוע את קריסתם, מה שחזק את התחייבותה ליצור תעסוקה בערים החדשות ובהן אופקים.

התחייבות זו נתפסה עם השנים כ'חווה חברתי', שלתיאורו מוקדש חלקו האחרון של המאמר. 'חווה חברתי' אינו מסמך רשמי, אך הפרתו נתפסת כחוסר צדק ומביאה לא פעם לידי התמרמרות והתנגדות קולקטיביות.² מדובר למעשה בציפיות שנוצרו לאור יחסים היסטוריים מסוימים, שהאכזבה המלווה את אי-מימושן היא הגורמת מרי חברתי.³ מהמחקר עולה כי פניית העובדים למדינה במאבק נגד סגירת 'אופ-אר' ביטאה את התנגדותם לשינוי 'החווה החברתי'.

לצד מקורות משניים ועיתונות נשען המחקר על חומרים ראשוניים מארכיונים ובראשם ארכיון תנועת העבודה על שם פנחס לבון וגנזך המדינה, וכן על ראיונות עם עובדים לשעבר ועם בעלי תפקידים במוסדות העיירה.⁴ שילוב מקורות זה אפשר להסיט את הדגש מהיבטים פוליטיים ואידאולוגיים לעבר התנסות בחיי יומיום והפרשנות שנתנו לה אזרחים מן השורה – במקרה זה עובדים.⁵ דגשים אלה המאפיינים את ההיסטוריה החברתית של עובדים ננקטו מעט בהיסטוריוגרפיה הישראלית, ורוב יישומיהם נוגעים לתקופת היישוב.⁶

תנאים מוקדמים

אופקים הוקמה באביב 1955 בנגב המערבי. היא היתה אחת מכ-30 עיירות חדשות שהוקמו במסגרת ה'תוכנית לפיזור האוכלוסייה' בשנות החמישים. התוכנית להקמתן

2. Moore, 1978

3. Bonnell, 1983, pp. 15-16

4. שמות המרואיינים שונו, ובמקרה אחד שונה השם במקביל גם בציטוט ממקורות ארכיוניים – כל זה כדי למנוע זיהוי. השמות, הקלטות והתמלול שמורים בידי המחברת.

5. להרחבה ראו: בראון, 2006, עמ' 1-24.

6. ראו דוגמאות: דה פריס, 1999; De Vries, 2000, 2002; Lockman, 1996; Bernstein, 2000. מחקר העוסק בתקופת המדינה: אסנת, 2004.

פורסמה בשנת 1951 כ'תוכנית שרון'⁷, על שם ראש אגף התכנון דאז, מתכנן הערים אריה שרון. הוא ורבים מבכירי האגף השתייכו לקבוצה מקצועית של אדריכלים ומתכנני ערים, שהתגבשה ורכשה בלעדיות בנושא התכנון, בעיקר בין 1948 ל-1953.⁸ המתכננים התבססו על רעיון 'העיר החדשה' (New Town), שצמח באירופה, בדבר מדרג יישובי ובו ערים קטנות ובינוניות.⁹ הדגשת התכנון הפיזי, שהביאה בדיעבד להצבתם של היבטים חברתיים וכלכליים בדרגת חשיבות משנית, הביאה עד מהרה לעיצוב חוויית חייהם של תושבי עיירות חדשות כולל תושבי אופקים, ובה ריק כלכלי-חברתי עמוק. לפני אישור התוכנית התברר מעל לכל ספק שבהקמת עיירות רחוקות וקטנות אין היגיון כלכלי ולכן לא תתפתח בהן תעסוקה 'טבעית'.¹⁰

ניסיון לתכנן היבטים כלכליים של פיזור האוכלוסייה עשתה בקיץ 1949 'ועדת הופין'.¹¹ בראש הוועדה עמדו היועצים הכלכליים לראש הממשלה, פרץ נפתלי ואליעזר זיגפריד הופין, והיא פעלה במסגרת הלשכה לתיאום ולתכנון כלכלי בעזרתו של ארנסט ברגמן.¹² הם פנו לכתריסר אנשי כלכלה ותכנון בכירים והתייעצו אתם בנושא פיזור האוכלוסייה והתעשייה. האנשים שעמם התייעצו היו מנהלי ובעלי תעשיות וארגונים כלכליים פרטיים, מנהלים בכירים במשק השיתופי ונציגי תחומים כלכליים ממשרדי ממשלה וועדות הכנסת.¹³ מטרת הוועדה היתה 'לבחון אם התכניות שמינהל [אגף] התכנון ישים [...] לפני מתחשבות במידה הנחוצה בדרישות הכלכלה. באופן מיוחד: מה הם הסיכויים כי תושבי

7. שרון, 1951. על-פי התוכנית חולקה הארץ ל-24 נפות ובהן מדרג יישובי בן חמישה מפלסים, שבו היישובים קשורים זה לזה, כך שכפר מקבל שירותים ממרכז כפרי וכמה מרכזים כאלה נסמכים על המסחר והתעשייה של עיר קטנה וערים קטנות אחדות נסמכות על עיר בינונית, הנסמכת עם שכנותיה על עיר גדולה. למדרג היישובי הקיים נוספו ערים בגודל קטן ובינוני, שהן המוכרות כערים החדשות ולימים 'עיירות הפיתוח'. התוכנית כללה גם תכנון השטחים הפתוחים (יעור) ותשתיות, כגון כבישים.
8. פירוט על התוכנית ועל האוטונומיה הפרופסיונלית שאפשרה אותה ראו: רייכמן ויהודאי, 1984, עמ' 22-10; שרון, 2004, 2006; בראון, 2006, פרק ראשון. על העיירות החדשות בכלל ראו למשל: אפרת, 1987.
9. לדיון במקורות התהוותה של התאוריה בדבר 'העיירה החדשה' ראו למשל: טרואן, 1996, עמ' 270; יפתחאל וצפדיה, 2000, עמ' 31. דיון בעיר כזאת שהוקמה באנגליה בשנת 1949 ראו: Turok, 1989, פרק ראשון, שם מתוארת תוכנית 'הערים החדשות' באנגליה.
10. על הריק הכלכלי המאפיין את העיירות החדשות ראו למשל: גונן, 1990; אפרת, 1987, עמ' 20; אפרת, 2000.
11. ראו: רייכמן ויהודאי, 1984, עמ' 53.
12. גנזך המדינה (ג"מ), משרד ראש הממשלה, ג-5513, תיק 3015.
13. בין השאר אהרן ברט במנכ אפ"ק, הנס מולר מאתא, יעקב בן סירה מעיריית תל-אביב, אריה שנקר מהתאחדות בעלי התעשייה, אריה לודוויג גרינבאום ממשרד התמ"ס, ויוחנן בדר מוועדת הכספים של הכנסת.

היישובים העירוניים שיוקמו או שיורחבו לפי התכניות יוכלו להתפרנס על אותם המקומות באותו המספר.¹⁴ שתי שאלות הופנו ליועצים: האם על המדינה להשתמש בסמכויותיה למען תכנון תוכניות לפיזור התעשייה, והאם אפשר להשפיע על כיוון התעשייה. כללית היתה הסכמה בין היועצים בדבר הצורך בפיזור האוכלוסייה, אך הדעות על אופן הביצוע היו חלוקות, ואף היו מי שטענו שבשל הקושי בפיזור התעשייה אין בשלב זה מקום לפיזור האוכלוסייה, ויש להמתין עד שיבשילו התנאים והיו מקורות הון להקמת תעשייה. גם מי שתמך בפיזור האוכלוסייה הצטמצם בדרך-כלל להרחבת אזור היישוב העירוני במישור החוף ולעיבוי ירושלים וה'פרוזדור' בשל מערכת הרכבות שהיתה באזורים האלה. הסכמה כמעט מלאה היתה על הצורך למשוך את התעשייה אל הפריפריה ולא לפזרה בכוח.

אשר לערים קטנות, רוב הדוברים התנגדו להקמתן וטענו כי יש צורך בערים גדולות יחסית כדוגמת באר-שבע.¹⁵ התנגדותם של הדוברים להקמת ערים קטנות נומקה בנסיון העבר. היו מי שהביאו דוגמאות כמו עפולה וטבריה, שם הראה הניסיון חוסר קשר בין האזור החקלאי הסובב לבין הערים, וציינו כי היישובים החקלאיים אינם זקוקים לערים שיתווכו בינם לבין המרכז משום קיומה של רשת שיווק ארצית.¹⁶ תפיסה זו נגדה בפירוש את הרעיון שקידמו המתכננים באגף התכנון, ולפיו דרוש מדרג של יישובים עירוניים ובכלל זה ערים קטנות, בינוניות וגדולות. נושא הקשר עם העורף החקלאי הוא אחד מהביקורות הנפוצות בעניין כשלונן של הערים החדשות, ועניין זה היה ידוע כאמור לפני שהוקמה העיריה הראשונה.¹⁷

רבים מהדוברים אף ציינו שאין צורך להקים ערים חדשות, וכי בשלב ראשון יש לעבות ערים מרוחקות קיימות ולהפוך מושבות לערים (כמו ראשון-לציון ורחובות). דוברים אלה אף ציינו כי ערים חדשות המוקמות באופן יזום, ללא תעסוקה המושכת אליהן תושבים, ייצרו בעיות דמוגרפיות וכלכליות קשות. בנושא זה ציין ד"ר אריה לודוויג גרינבאום (געתון), שהיה לימים ראש האגף לתכנון ותיאום כלכלי במשרד ראש הממשלה: 'יש לברר היטב אם ראוי לפתח תעשייה במקום שאינו טבעי עבורה [...] [מכיוון ש]לדעתי רובצת אחריות גדולה כלפי היחיד שנשלח למקום נידח'. מסקנתו היתה שאין מקום בשלב זה

14. 'דוח של הוועדה לבדיקה כלכלית של תכניות הפיתוח והבנייה', אוגוסט 1949, ג"מ, משרד ראש הממשלה, ג-5510, תיק 2960.

15. אשר לנימוקים ראו למשל תמצית שיחה בין ה' מרגלית מבנק אפ"ק לנפתלי וברגמן, ותמצית שיחה בין בן סירה לנפתלי וברגמן – שתייהן התקיימו ב-7 באוגוסט 1949, ג"מ, משרד ראש הממשלה, ג-5513, תיק 3015.

16. תמצית שיחה בין בן סירה לנפתלי וברגמן, 7 באוגוסט 1949, ג"מ, משרד ראש הממשלה, ג-5513, תיק 3015.

17. להצגת הקשרים הרופפים עם העורף החקלאי כאחת הסיבות לכשלונן של ערי הפיתוח ראו: אפרת, 1987, עמ' 39; קרקובר, 1977, עמ' 182.

לפיזור התעשייה והאוכלוסייה.¹⁸ הוועדה סיכמה את מסקנותיה בקביעה: 'אגף התכנון לא הגיש תכניות ביחס לאפשרויות התעסוקה ברוב הערים החדשות המוצעות. בקשר לערים אשר ביחס אליהן הגיש אגף התכנון הצעות, הן נתנו בצורה הכללית ביותר'.¹⁹ כלומר כבר בשנת 1949 היה ברור שבעיירות החדשות תיווצר מצוקת תעסוקה עם בעיות דמוגרפיות וכלכליות אחרות.

ההכרעה בזכות קדימות התכנון הפיזי נבעה מתמיכתו של ראש הממשלה. ארבעה ימים לאחר שהוצגו קווי היסוד של הממשלה הראשונה של מדינת ישראל, העיר שר המשטרה בכור שלום שטרית לראש הממשלה דוד בן-גוריון: 'אני מציע להעביר המלים 'ועזרה לסידורם בכל ענפי הכלכלה" שבסימן ב' לסימן ג' [...]. אתה יכול לקחת קבוצה של עולים ולשכן אותם במקום שאין להם פרנסה, אם תסמיך שני הדברים ברור שהשיכון והסידור צריכים להיות שלובים'. ובן-גוריון ענה: 'ראשית כל יש לשכן את העולים'.²⁰ דיון קצר זה סימן את שאירע עם הקמתן של הערים החדשות. עם זאת, ללא עזרתם של מתכנני ערים, אדריכלים ומהנדסים שדבקו בתזה מתחומם המקצועי, קשה לדעת אם הדיור המדובר היה כולל גם ערים קטנות חדשות בחלקיה המרוחקים של המדינה.²¹ על אף אזהרות המתנגדים, ובעיקר המומחים הכלכליים, דבק בן-גוריון בעמדתו, והמתכננים הציעו תוכנית בהתאם למומחיותם.

בחלוקת העבודה שהתהוותה בימים ההם בכיורוקרטיה המדינתית ניתנה קדימות לתכנון הפיזי ונוצרה הפרדה בין תכנון לביצוע – גם הפרדה כרונולוגית. הדבר הביא להזנחה של תחומים אשר השתייכו להתמחויות אחרות, ובין אלה בלטו כבר אז התחום החברתי והכלכלי. אמנם היה היגיון ממלכתי לחוסר האיזון הזה (פיזור אוכלוסייה, קליטת עלייה), אך סדרי העדיפויות תורגמו למעשים מרחיקי לכת בשל קיומה של קבוצה פרופסיונלית אוטונומית, שקידמה רעיון מקצועי.

18. תמצית שיחה בין גרינבאום לבין הופין וברגמן, 20 ביולי 1949, ג"מ, משרד ראש הממשלה, ג-5513, תיק 3015. ד"ר געתון, שנקרא עד מהרה לדגל 'להציל' את הערים החדשות מבעיותיהן הכלכליות-חברתיות, שימש דוגמה לקול סדור נגד התוכנית, ובכך ערער על התפיסה הסוציאליסטית-לאומית בשל שיקולים הומניטריים וכלכליים כאחד, ליברליים בנימתם.

19. 'רוח של הועדה לבדיקה כלכלית של תכניות הפיתוח והבנייה', אוגוסט 1949, עמ' 13, ג"מ, משרד ראש הממשלה, ג-5510, תיק 2960.

20. הצעת שטרית לא התקבלה. הדיון התקיים ב-7 במרס 1949, ג"מ, ישיבות הממשלה, כרך א, עמ' 21.

21. 'העלייה ההמונית', שהיוותה רקע לדיוני הממשלה, קיבלה דיור רק בערים ישנות ובמעברות בשולי הערים. כמו כן הוגברה ההתיישבות בקיבוצים ובמושבים, המבוססים על חקלאות. לסיפורם של מושבי הדרום בתקופה ההיא ראו: הכהן, 1998.

אופקים: מאפינייה של כלכלה מקומית, 1955–1959

כאשר הוקמה אופקים ואוכלסה באופן שיובהר בהמשך, חוו תושביה מחסור קשה ביותר בתעסוקה ובפרנסה. מצב האבטלה במושבים סביב אופקים היה קשה כבר לפני הקמת העיירה, כפי שאפשר ללמוד מדיווחו של יושב-ראש המועצה האזורית מרחבים בשנת 1953: 'אינני רואה כל מוצא מהמצב הקשה של אבטלה וחוסר פרנסה של משפחות מטופלות. וכאן עליי לציין שמצב האבטלה מגיע לממדים רציניים'.²² אם נוסיף את העובדה כי תוכניות אגף התכנון לא כללו הצעות מעשיות ליצירת תעסוקה, אפשר להבין את התנסויותיהם של תושבי אופקים במחצית השנייה של שנות החמישים. כך תיאר חווייה זו תושב המקום: 'לא היתה עבודה. במה יעבדו? העבודות היחידות שהיו אז – אם היה גידול חקלאי אז ביקשו אנשים; בקטיף, בעידור, בכותנה, בבוטנים, במה שאת רוצה, אחרת אף אחד לא עבד חודש מלא'.²³ הווה אומר, באזורה של אופקים לא התקיים שוק עבודה סדיר טרם הקמת העיירה. העולים שבאו לאופקים החלו ליצור את 'שוק העבודה האזורי'. את הפתרון להיעדר התעסוקה תיאר מזכיר לשכת התעסוקה (בנוגע לשנים 1956–1959): 'היה חקלאות, רק חקלאות [...] הרבה בעבודות יזומות [...] משרד העבודה היה מקציב לנו'.²⁴ יש להוסיף על רשימה זו בניין ומלאכה, כלומר התעסוקה בשוק העבודה האזורי נוצרה בעיקר בידי המדינה כתקצוב של 'עבודה יזומה'. ימי עבודה תוקצבו לפי גודל המשפחה והרכב המפרנסים שלה. למשל, לרווק הוקצבו 16 ימי עבודה בחודש; משפחות עם שישה ילדים ומעלה קיבלו 35 ימי עבודה, כלומר הקצבה למפרנס שני. עדות לכך שגם חישובים אלה לא עזרו היא תלונת מזכיר מועצת פועלי אופקים (להלן מפ"א):

כפי שידוע לך, למרות כל המאמצים ודברי ההסבר, ניתנה לנו עד כה, מדי חודש בחודשו, הקצבת ימי עבודה ללא כל שטח ויחס לצרכים האלמנטאריים של התושבים. בחודש ינואר למשל, קיבלנו בסה"כ 4625 ימי עבודה, שהיוו אז פחות משליש ממה שהיה דרוש לנו לפי החישוב הנ"ל, וזה אומר מ-8–12 ימי עבודה למשפחה לחודש, תזונה לקויה ולבוש בלוי עם כל מה שכרוך בכך, וזהו מה שמשתמע גם מהרושם הראשון של הרופא המקומי. המפקח האזורי שלכם מקצץ לנו בימי עבודה בטענה שמסוכבים אנו במושבים וקיבוצים [...] בינתיים הם עצמם מחפשים מקורות תעסוקה ולאנשיהם.²⁵

22. 'י' שמשון אל אגף התכנון, משרד הפנים ואחרים, 26 באוגוסט 1953, ג"מ, משרד הפנים, גל-12061, תיק 1.

23. ריאיון של המחברת עם יוסי אבוטבול, 11 באפריל 2002.

24. ריאיון של המחברת עם משה עוזיאל, 22 באפריל 2004.

25. מזכיר מפ"א, עמיחי מאור, 28 בינואר 1958, ארכיון תנועת העבודה, מכון לבון (אה"ע), הוועד הפועל, 208-1-IV-9561.

בולטת במכתב זה הבקשה לסייע לעולים בפרנסה. בשלב זה לא היו דמי אבטלה, ומערכת זו שימשה כמערכת הסעד של המדינה.²⁶ מי שלא קיבל את קצובת הימים המשפחתית נאלץ להסתמך על תלושי מזון או על פרי וירק שהגיעו מעבודת השדה.²⁷ למקצת אנשי המקום היתה חלקת אדמה ליד ביתם ואותה ניצלו לגן ירק או לבוסתן לצורך כלכלת המשפחה. המדינה אמנם לקחה אחריות לתעסוקת התושבים באספקת עבודות יזומות, אך אחריות זו היתה מוגבלת ואפשרה פרנסה בקושי, ולא תעסוקה יציבה או קבועה.

אחריותה המוגבלת של המדינה בתחום התעסוקה התבטאה בכך שלא הקימה תעסוקה באופן ישיר, אלא תמכה במעסיקים ציבוריים ואחר-כך בפרטיים. בשנות החמישים המעסיקים היו בעיקר המוסדות הלאומיים והקולקטיביים, כמו הקק"ל או הקיבוצים.²⁸ התמיכה ניתנה באמצעות סכסוד שכר התלמדות, בדרך של קצובת עבודה יזומה או כמענקים והלוואות.²⁹ מבחינת המעסיקים היה מדובר בכוח עבודה רב בעלות מינימלית. העבודה הוצעה בעיקר מחוץ לעיירה,³⁰ בחקלאות, בייעור ובבניין. המדינה סיבדה אפוא את המעסיקים קבלני משנה לאספקת תעסוקה, אך לא היתה מעורבת באופן ישיר בהעסקת תושבי אופקים. אילו תוצאות היו לדרך התמיכה הזאת מבחינת מאפייני שוק העבודה?

העובדים סבלו מתחרות גבוהה בשוק העבודה האזורי. אופקים הלכה וגדלה בקצב מרשים,³¹ ולעומת זאת היתה החקלאות באזור בשלבי התפתחות, ומרכזי המיון והתעשייה החקלאית היו בחיתוליהם. בעוד הקיבוצים העסיקו יותר ויותר עובדים מאופקים, היו המושבים חסומים כמעט בפני עבודה חיצונית. זאת ועוד, חברי המושבים של המועצה האזורית מרחבים התחרו עם אנשי אופקים על העבודה המעטה באזור, בעיקר זו הקבועה.³²

26. בשנת 1962 אישרה הכנסת את המשך העבודה היוזמה בשל היעדר פרנסה אחרת באזורי הפיתוח, ג"מ, משרד העבודה, ג-6153, תיק 3. על המדיניות החברתית של ישראל בשנות החמישים והשישים ראו: מרום, 1997.
27. עובדה זו צוינה באו"ני כיתרון הבולט של עבודות החקלאות: ראינות של המחברת עם יצחק ברגל (1 בדצמבר 2003), משה עוזיאל (22 באפריל 2004) ושמואל דהן (1 ביוני 2004).
28. שיטה כלכלית זו אפיינה את היישוב היהודי בתקופת המנדט, ראו: מצר, 1979. לפירוט המעסיקים ותנאי העבודה בתקופה זו ראו: בר-און, 2006, פרק ראשון.
29. התכתבות בנושא ובכלל זה פרטים על כמויות העבודה היוזמה ראו: אה"ע, מועצת פועלי אופקים, IV-208-1-9561; אה"ע IV-250-a-IV-7-2.
30. למתיחות סביב ההסעות לעבודה ראו: אה"ע, המרכז החקלאי, IV-235-5-3494; אה"ע IV-250-7-2a. למ"א עצמה לא היה רכב במשך כשנתיים ולכן לא יכלה לבקר אצל העובדים ולייצגם כראוי. ראו למשל: עמיחי אל גרשוני, 20 במרס 1957, אה"ע IV-208-1-9561.
31. בסוף שנת 1955 מנתה האוכלוסייה 631 תושבים, ב-1959 מנתה 4025, וב-1964 הגיעה ל-8025. מתוך: משרד השיכון, 1969, עמ' 59.
32. על רקע המתיחות בין תושבי המושבים לתושבי אופקים היו בעת ההיא סכסוכי העבודה במשתלת 'פטיש' (מרחבים) ובחוות 'מגדה'. ראו: אה"ע IV-235-5-2317. על המשך המתיחות בשני מקומות עבודה אלה ועל סגירת המשתלה: אה"ע IV-235-5-3494.

למן ימיה הראשונים של מועצת הפועלים נלחמו מזכיריה לשריין מקומות פרנסה לאנשי אופקים, שיהיו בלעדיים להם. כך למשל כתב מזכיר מפ"א למנהל חבל הנגב במחלקה להתיישבות של הסוכנות היהודית בבאר-שבע: 'ללא ספק ברור לך מצב התעסוקה החמור השורר באופקים [...] השתוממנו לכן שעוזרך מר פישר מונע משני מפרנסים מאופקים לקבל את תפקידי השומר והרשם במפעל הג'ין [מנפטת כותנה שהוקמה באותה השנה, שב"א]. האם הוקם הג'ין ע"מ לפתור בעיות תעסוקה של אנשי תל אביב ובאר שבע?'³³ דוגמה זו היא אחת מני רבות באותה התקופה, והצלחתה של מפ"א היתה חלקית בלבד.³⁴ לשוק העבודה שהתהווה באזור אופקים היו מאפיינים של שוק שניוני,³⁵ ובכלל זה תחרות גבוהה בין עובדים, ולכן נוצרה אסטרטגיה של שמירת מקומות עבודה למפרנסים העיירה. נוסף על כך היתה העבודה זמנית ולא מקצועית, כך שבין דורשי העבודה בשלושת החודשים הראשונים של שנת 1956 סודרו כמחצית בעבודות בלתי-מקצועיות זמניות ואף לא אחד בעבודה מקצועית או קבועה.³⁶ המרחק בין המרכז הגאוגרפי לאופקים היה גדול, והרחיבו עוד הפער בחוויות היומיום. למשל, שנת 1959 ידועה כשנת תעסוקה מלאה במדינת ישראל,³⁷ אך באופקים מנתה האוכלוסייה כ-4000 תושבים ומהם רק 100 היו שכירים קבועים ו-50 היו עצמאים. רוב האחרים היו דורשי עבודה (שהועסקו בעבודות יזומות), וכן היו בהם אנשים בעלי מוגבלויות ו'מקרי סעד'.³⁸ כך נוצר פער גדול בין חוויותיהם של תושבי אופקים לחווייתם של עובדים במקומות אחרים בישראל. בשל מצוקת התעסוקה נאלצו העובדים לעבוד בכל עבודה ובכל תנאי. העבודות בייעור, בחקלאות ובבניין היו קשות, ועבדו בהן גם מבוגרים ונשים. דוגמה לכך היא העבודה בשטחי גידול האגבות ובמפעל שיוצרו בו חבלים מהאגבה ('איפקו'), שניהם כבעלות הקק"ל.³⁹ עבודה זו אוזכרה רבות באוזני כסמל לעבודה קשה וכפוית טובה, ומזכיר האיגוד

33. עמיחי מאור אל מיכה טלמון, 20 בספטמבר 1957, אה"ע IV-208-1-9561.
34. דוגמאות נוספות: בנוגע למאפיית 'שילוב', סיכום ישיבה מ-12 ביולי 1957. בנוגע לתעסוקה בחקלאות, עמיחי אל ברבש ממשרד העבודה בבאר-שבע, 21 באוגוסט 1957 – שניהם בתוך אה"ע IV-208-1-9561. בנוגע למפעל 'איפקו': מתתיהו הגילילי אל שמריהו הלוי ממרכז לשכות העבודה בתל-אביב, 22 ביוני 1958, אה"ע IV-250-7-2a.
35. שוק עבודה כזה מאופיין בתחרות גבוהה, בעבודה זמנית ולא מקצועית, ועקב כך – בשכר נמוך ובהיעדר תנאים. ראו טיפולוגיה אצל Piore, 1977, 1979, והרחבה בקשר למדינת ישראל: אסנת, 2004, עמ' 15-19; גרינברג, 1996.
36. וליתר דיוק: 61 מתוך 112 בינואר, 112 מתוך 133 בפברואר, ו-47 מתוך 142 במרס, אה"ע, מועצת פועלי באר שבע, IV-250-11-257.
37. ראו: הלוי וקלינוב-מלול, 1968.
38. 'דוח למחלקת קליטה ופיתוח בוועה פ', התאריך מוערך לפי מספר התושבים, אה"ע IV-208-1-9561.
39. האגבה היא קטטוס גדול, אשר ממנו ייצרו סיבים לחבלים. במפעל היו שותפים יהודים ממקסיקו ועבדו בו כ-20 עובדים קבועים. בשדות גידול האגבות עבדו כ-35 עובדים קבועים ומספר משתנה של זמניים. מתוך דיווח של לשכת התעסוקה, 18 במרס 1959, אה"ע IV-250-7-2a.

המקצועי דאז – לאחר שתיאר את העבודה בשטחי האגבות ואת הקקטוס – הגדיר אותה 'לא בשביל יהודים'.⁴⁰ יחסי העבודה היו עכורים, והדבר התבטא באיחורים בתשלום, בתשלומים חלקיים, בהלנת תנאים סוציאליים ובסירוב לחתום על חוזה עבודה. מזכיר מפ"א תיאר יחסים אלה בשנת 1958:

הננו מבקשים התערבותכם במצב שנוצר במפעל הסיבים בגילת [איפקו]. המפעל הוקם לפני חמישה חודשים וטרם הוסדרו תנאיהם הסוציאליים של העובדים במפעל שמספרם מגיע ל-32 ובעתיד ילך ויגדל. אין הנהלת המפעל מחזיקה בעובדים באופן קבוע, בחודש אוקטובר עברו הפועלים 15 יום עבודה במשך כל החודש. בתשובה על פנייתה של מועצת הפועלים בדבר חתימת חוזה עבודה ביקשה הנהלת המפעל ארכה של חודשיים עד ליום בו תהיה מוכנה [...]. אין הנהלת המפעל משלמת לעובדים שכר פועלי תעשייה אלא שכר של פועלי חקלאות.⁴¹

מכתב זה משקף את הסחבת הביורוקרטית עד להסדרת יחסי העבודה בכל מפעל, דבר שלא מנע בעיות בתשלום לאחר מכן. בין השאר נבע הדבר מכך שכרטיסי העבודה עברו ידיים רבות ולעתים לא הגיעו בזמן או בכלל ליעדם בנבכי הביורוקרטיה. יתרה מזו, בשל העבודה החלקית, עובד עבר לעתים ארבעה מעסיקים בחודש, וכאשר היה צריך לאסוף את שכרו היה מדובר לא פעם בוויכוח עם מעסיקים אחדים על כמה שעות שלא נרשמו או לא שולמו כראוי.⁴² מסכם את תנאי העבודה ואת יחסי העבודה מכתב מפועלי 'איפקו' שבו דרשו הסכם עבודה:

אין לנו קביעות, אין לנו הבראה, תנאי עבודה קשים מאוד, ביום שאין עבודה במפעל אנו נזרקים לשרה, בשכר פחות מאשר בכית החרושת. כמו כן פנינו למועצת הפועלים ולא עזר לנו כלום. מבקשים דחוף חוזה עבודה למען נדע מה מגיע לנו מה חובתנו ומה זכותנו. הדבר לא סובל דחוי כי אנחנו מפרנסים משפחות גדולות ואין אנו יכולים להתקיים בלי עבודה.⁴³

התלונה מופנית כלפי הקק"ל וההסתדרות כאחד ומשקפת את התוהו ובוהו ביחסי העבודה בעת ההיא. בסוף שנות החמישים לא זכו העובדים לייצוג ראוי. את עמדתה של ההסתדרות

40. ריאיון של המחברת עם יצחק ברגל, 1 בדצמבר 2003. ההגדרה נובעת מהבניה מאוחרת יותר. ראו: בראון, בתהליך.

41. מתתיהו הגילי אל האיגוד המקצועי בוועה"פ, 4 בנובמבר 1958, אה"ע IV-250-7-2a.

42. למשל, יצחק ברגל אל קק"ל גילת, 6 באוגוסט 1959, בנוגע לתשלומים משנת 1958, אה"ע IV-250-7-2a. לריבוי המעסיקים והקושי באיסוף השכר: ריאיון המחברת עם שמואל דהן, 1 ביוני 2004.

43. פועלי 'איפקו' אל איגוד הפועלים החקלאיים השכירים בוועד הפועל, 20 באוקטובר 1959, אה"ע IV-235-5-3494.

הארצית היטיב להדגים אופן קביעת הנורמות בשטחי האגבות. על כך מלמד מכתב משנת 1959 מדהלה (מגד) אל מתתיהו הגלילי:

בעקבות קריאתך הטלפונית מיום ג', יצאנו אתמול בבוקר לשטח האגבות, הפעם הצטרף אלי מהנדס ייצור החבר סטרכיליניץ מהמדור למועצות הייצור של הוועד הפועל. ראינו חלק מהפועלים בעבודה, שוחחנו עם [...] [מנהלים] וכן עם הפועלים, כמו כן בירדנו חומר סטטיסטי של התפוקה היומית של הפועלים בחודש ינואר. שדה האגבות שבו עובדים כיום ואשר מכאן התלוננו הפועלים על הרעת תנאים אינו מאשר את הטענה כלל. אי לכך הח' סטרכיליניץ ואני קבענו כי המכסה הנוכחית של 2500 עלים [לכיסוח ביום] אינה מופרזת כלל ועיקר.⁴⁴

ממכתב זה עולה עמדת המרכז ההסתדרותי, ששיתף פעולה עם המעסיק הציבורי תוך כדי הסתמכות על ידע מקצועי מתחום האגרונומיה. בכך הפנה גב לתפקידו כאיגוד מקצועי, האמור לדאוג לשיפור תנאי העבודה ולמצב העובדים בשוק העבודה.⁴⁵ מול עמדה זו נקט מזכיר מפ"א דאז עמדה תקיפה יותר למען העובדים:

אין הנהלת קרן קיימת רשאית לקבוע את גובה הנורמות בשום מקום מבלי ידיעתם של האיגוד המקצועי, ובמקרה דנן מועצת פועלי אופקים. לא נוכל להסכים שקביעת הנורמות תהיה נתונה למנהל העבודה [...]. דרישתנו להוריד את הנורמה באה עקב זה כי יום לפני זה עבדו הפועלים בשטח דומה והנורמה היתה רק 300 שיחים ולא 400, לפחות היה מקום להודיע לפועלים כי למחרת היום תעלה הנורמה ב-25%.⁴⁶

בעוד מדהלה מהוועד הפועל של ההסתדרות הדגיש קריטריונים מקצועיים, בחר מזכיר מפ"א להתמקד בדרך שבה התנהל שינוי נורמה, כלומר התעלמות מן העובדים. מכך עולה שלעובדים לא היה ייצוג ראוי באיגוד העובדים הארצי, וזה שיתף פעולה עם הקק"ל בניצול כוח העבודה של העובדים מאופקים בצורה היעילה ביותר, לאו דווקא תוך כדי הקפדה על תנאי עבודה נאותים.⁴⁷

תנאי שוק העבודה ויחסי העבודה גרמו עיכובים בתשלום השכר. התיקים הארכיוניים שנסקרו מעידים כי מעסיקים פרטיים, ההסתדרות, הסוכנות היהודית, הקיבוצים והמושבים באזור, ואפילו משרד העבודה הלינו שכר ותנאים סוציאליים.⁴⁸ יש להדגיש את חוסר הסדירות בתשלומים ובימי עבודה, כלומר אי-יכולתו של עובד לצפות מה ילד יום הן

44. 'י' מדהלה מהמרכז החקלאי אל מזכיר מפ"א, 13 במרס 1959, אה"ע IV-235-5-3494.

45. על הדפוס הקורפורטיסטי של ההסתדרות, שפגע בעיקר בעובדים חלשים, ראו: גרינברג, 1996.

46. מתתיהו הגלילי להנהלת הקק"ל בקריית גת, 4 בפברואר 1959, אה"ע IV-235-5-3494.

47. על השינוי שחל בשנות השישים ביחסי העבודה ראו: בראון, 2006, פרק שלישי.

48. דוגמאות מגוונות: אה"ע IV-250-7-2a. על הלנות שכר בידי הסוכנות ראו: אה"ע IV-250-7-18.

בעבודה עצמה והן בפרנסה המגיעה ממנה. כך למשל כתב מזכיר מפ"א למזכירות קיבוץ אורים בשנת 1958: 'הננו פונים אליכם בדרישה לכסות את חובכם לקרן [הביטוח לפועלים חקלאיים]. מיותר לציין כי אין זה הולם משק מההתיישבות העובדת לעכב מתן תנאים סוציאליים לעובדים'.⁴⁹ העובדה היא שרוב המעסיקים באזור הלינו שכו, והעובדים מאופקים התקשו לכלכל את צעדיהם לטווח ארוך.

מעמד הנחות של העובדים בשוק העבודה גרר גם יחס מזלזל של המעסיקים לאנשי אופקים. על כך העיד למשל מכתב לקיבוץ גבולות: 'נשלח ח' [...] לעבודה בתור טרקטוריסט לפי הזמנתכם בלשכת העבודה באופקים. הפועל הנ"ל חיכה לסידור עבודה אצלכם במשך 3 ימים [...] לא ניתנה לו עבודה, ולבסוף הצעתם לו לעבוד חצי יום עבודת לילה [...] אבקשם לשלם לו ימים אלו'.⁵⁰ הזלזול שהופגן במקרה זה נבע מנדירות העבודה באזור ומהיות העובדים מאופקים נתונים לחסדי מעסיקים באשר הם. על רקע זה יש להבין את מכתביו של מזכיר האיגוד המקצועי: 'אין אנו יכולים לסבול שק"ל שהיא מוסד לאומי יזול בצורה כזו בפועלים במיוחד בפועלים בעלי משפחות ענפות, שימי העבודה שלהם מוקצבים';⁵¹ ובמקום אחר: 'אני מתפלא מאוד שמועצה אזורית כמו מגן [אשכול] מתייחסת בזלזול כזה לפועלים מסכנים שמתפרנסים מעבודת דחק'.⁵² בעוד מזכיר האיגוד המקצועי הדגיש את הפתעתו מהמעסיקים הסוציאליסטים והלאומיים, יש להדגיש שזה היה היחס השגור ביחסי העבודה באזור בעת ההיא.⁵³ ואם לא די בכל אלה, המדינה לא הפעילה פיקוח יעיל על השימוש בימי העבודה היוזמה שתקצבה. המעסיקים עשו כרצונם, כפי שדיווח מזכיר מפ"א למחלקת התעסוקה של משרד העבודה בכאר-שבע:

49. 23 בספטמבר 1958, אה"ע IV-250-7-2a. ב-6 בדצמבר 1958 שלח הגילייל שני מכתבים: האחד לאורים והאחר למועצה המקומית אופקים, בעניין הלנת תנאים סוציאליים. במכתב לאורים הובעה תוכחה דומה לזו שלעיל, אך היא לא צוינה במכתב למועצה המקומית אופקים. הרבר מעיד כי התוכחה שימשה גם אסטרטגיה בהתמודדות עם הקיבוצים באזור.
50. יצחק ברגל אל מזכירות קיבוץ גבולות, 14 בספטמבר 1959, אה"ע IV-250-7-2a. המקרה מעיד על היחס שקיבלו עובדים מאופקים בקיבוצי האזור. בריאיון ב-1 ביוני 2004 סיפר לי שמואל דהן, שכאשר ביקש מים בעת שעבד כשופך ארגזים למכונה למיון עגבניות ניגש אליו מנהל העבודה, תפס בצווארונו ושאל באדנות: 'מה אתה חושב שאתה עושה? ומשהוסבר לו – ענה: 'תאכל עגבניות'. גם אם זכרונו של המרואיין אינו מדויק, הוא מעיד על חוויה של השפלה בעבודה אצל הקיבוצניקים.
51. יצחק ברגל אל קק"ל, מאי 1959, אה"ע IV-235-5-3494.
52. יצחק ברגל אל חבל מעון, 13 באוגוסט 1959, אה"ע IV-250-7-2a. בתיק מכתבי תלונה רבים אל מעסיקים באזור על הלנת תנאים ושכר ועל יחס קלוקל לעובדים. בין המעסיקים: אורים, חבל מעון, ניר אליהו וצאלים. ראו גם על קיבוץ רעים: אה"ע IV-235-5-3494.
53. ראו פירוט אצל בר-און, 2006, פרק ראשון. ראו גם לעיל הערות 47 ו-51.

מדוי חודש וחודש פונים אלינו עובדי מטעי האומה [שותפות של קבלן עם הסוכנות, שב"א] בטענה כי בזמן תשלום משכורתם חסרים להם תמיד מספר ימי עבודה ממספר ימי העבודה המגיע להם באמת. לאחר בדיקה התברר לנו כי יסוד ממשי לטענות העובדים, בפניותינו למנהל העבודה קיבלנו תשובה כי אין באפשרותו לתקן את הדבר [...] יש לנו יסוד להניח כי [ההנהלה] משמיטה את הימים החסרים מכרטיסי העבודה בכוונת תחילה מכיוון והם חרגו ממסגרת התקציב של ימי העבודה אשר הוקצה להם. המעשה [...] נראה לנו כחמור ביותר היות והקצבת ימי העבודה נעשית על ידי משרדך חלה גם עליו חובת הפיקוח על הדרך שבה יצאו ימי העבודה שהוקצבו לפועל.⁵⁴

משמע, הקצבת העבודה היוזמה אמנם אפשרה פרנסה בדוחק לתושבי אופקים, אך לא הספיקה לתעסוקה מלאה ויציבה, והמדינה המתקצבת לא פיקחה על יחסי העבודה ועל דרכי התשלום בשוק העבודה.

העבודות היוזמות היו דפוס ההעסקה הראשון באופקים, והעיקרי עד שנת 1959. משרד העבודה הקציב לכל מפרנס כ-16 ימי עבודה בחודש לפי גודל המשפחה ומספר המפרנסים. המעסיקים קיבלו הקצבה זו מלשכת התעסוקה על-פי דרישה, וכך שימשו למעשה קבלני משנה של תלות תושבי אופקים במוסדות המדינה. העובדים מאופקים שיוועו לפרנסה ולכן נאלצו לעבוד בכל עבודה ובכל תנאי. בחסות המדינה והמוסדות הלאומיים התפתח שוק העבודה האזורי ללא תמריץ כלכלי קפיטליסטי (של הצבר הון פרטי). באופן פרדוקסלי היו לשוק זה מאפיינים של שוק עבודה שניוני, כפי שהוא מוכר מארצות קפיטליסטיות דווקא. הניצול והיחס הקשה כלפי עובדים מאופקים דמו לחוויות של עובדים ברחבי העולם במהלך המעבר לעבודה שכירה (פרולטריוציה).⁵⁵ היעדר התעסוקה השליך על יכולתן של משפחות למלא את צורכיהן הבסיסיים, כמו אוכל, ביגוד, טיפול רפואי והשכלה.⁵⁶ אף-על-פי שהמדינה לא העסיקה בדרך-כלל עובדים מאופקים ישירות, היא נתפסה אחראית לחוויות בשוק העבודה, בעיקר משום חוויית ההגירה והקליטה שתתואר להלן.

כוחניות בקליטה

בעוד בתחום הכלכלי תמכה המדינה במעסיקים קיימים ללא מעורבות ישירה, הרי בחוויית ההגירה והקליטה של רוב תושבי אופקים היו המדינה והמוסדות הלאומיים פעילים וכוחניים. הצימוד שנוצר בין החוויה במציאות החומרית לבין חוויות ההגירה והקליטה בא לידי ביטוי בדברים האלה:

54. מזכיר מפ"א אל לבנון ממשרד העבודה, 24 בדצמבר 1958, אה"ע IV-361-35.

55. ראו דיון במונח ומבט משווה: Katzenelson & Zolberg, 1986.

56. על בעיותיה המבניות של ההשכלה ראו למשל: יונה וספורטא, 2003; סבירסקי, 1995.

ואבא שלי [...] הוא מת צעיר, משברון לב, הוא לא אהב את המדינה, אמת. הוא התאכזב. הוא התאכזב. הוא היה במעמד אחר, בא לפה, שמה הוא היה סוחר, את יודעת. היה לו באמת חנות ענקית של בדים, מוכר. את יודעת, מסחר, היה חי טוב [...] בא לפה, לא רק זה, רצו להביא לו משטרה, הוא ביקש איזה מושב על יד, בצפון, על יד כל המשפחה. ותראה, אופקים זה קרוב לחיפה, ואז נסענו שלוש-ארבע שעות. והכניסו אותנו בטעות לגבול כמעט לעזה והגענו פה כל הג'וקים השחורים האלה, והוא אומר איפה, איפה צפון, איפה זה. אז הוא התחיל לקלל, הוא אומר אתם מרמים אותנו וזה, אמרו נביא לך שוטר, ואבא שלי בחיים, הוא רק שומע שוטר, ואז הוא, מאותו רגע הוא נשבר. כן, אחר-כך עבד קצת בחקלאות [...] ואז העבירו אותו להיות המחסנאי [של מפעל ההזנה] [...] לא הרבה זמן אחר-כך הוא הלך, בגיל 61-62, ב-1965 נפטר. וזהו.⁵⁷

הצימוד בין חוויה בהידרדרות כלכלית, המאפיינת לא פעם פרולטריוזציה, לבין התנסות בקליטה כוחנית נתפס כמה שגרם את מותו של העולה, והמדינה מוצגת כאחראית לשני התהליכים. לכן כאן המקום לעמוד בקצרה על מנגנוני הקליטה שהופעלו כלפי רוב העובדים מאופקים.

רוב תושביה של אופקים היו מהגרים,⁵⁸ שהיישר מהאונייה הובאו אל העיירה המתהווה במסגרת תוכנית הקליטה של הסוכנות היהודית, שיושמה בעיקר על מהגרים מצפון אפריקה, ושמה 'הקליטה הישירה' (או 'מן האונייה אל הכפר').⁵⁹ תנאי להשתתפות בתוכנית זו היה תלות בסוכנות לצורכי הגירה וקליטה, קרי – מחסור כלכלי. עובדה זו נוצלה היטב בידי הסוכנות והממשלה לצורכי פיזור האוכלוסייה והקמת הערים החדשות, והמהגרים מצאו את עצמם בעיירות שהוקמו בתקופה ההיא בנגב.⁶⁰ ירוחם בשנת 1953, שדרות ב-1954, אופקים ודימונה ב-1955 ונתיבות ב-1956.⁶¹ בין מי שהגיעו לאופקים, אחוז העולים שהיו תלויים בסוכנות לצורכי הגירה לישראל היה 81.5 בממוצע.⁶² לשון אחר, רוב רובם של המהגרים לאופקים הגיעו אליה כתחנתם הראשונה בישראל, לאחר

57. ריאיון של המחברת עם יואל אוג'יפה, 16 ביוני 2004.
58. אני משתמשת לחלופין במונח 'הגירה' ובמונח הציוני 'עלייה'. דיון בהגדרה זו ראו: אלרואי, 2004. עמדה אחרת: אסנת, 2004; פיקאר, 1999. מכל מקום, מושגים כמו 'עלייה המונית' לא שונו.
59. התוכנית נרקמה כהפקת לקחים מההתנסות הטראומטית בתקופת 'עלייה ההמונית' (1949-1952). ראו פירוט: הכהן, 1994; צור, תשס"א. תחילה יועדו העולים למושבים, ולכן נקראה התוכנית 'מן האונייה לכפר', אך במהרה נעשו העולים מכשיר באכלוס עיירות חדשות, כך שהשם 'קליטה ישירה' הוא כללי ורלוונטי יותר. על התוכנית ראו: ארנון, 1998. על מקורותיה של התוכנית והסלקטיביות ביישומה ראו: פיקאר, 2005. ההבדל העיקרי מבחינה מוסדית הוא, שבקליטה במושבים טיפלה המחלקה להתיישבות של הסוכנות, ואילו בערים החדשות – משרדי הממשלה.
60. על ניצולה של תלות העולים לצורכי המדינה ראו למשל: סבירסקי וברנשטיין, 1993, עמ' 130.
61. אפרת, 1987, עמ' 30.
62. משרד השיכון, 1969, עמ' 50-60.

שאת דרכם למקום עשו בחסות הסוכנות היהודית.⁶³ כדי לעזוב את אופקים שלא במסגרת סידור של הסוכנות נדרשו שני תנאים: ראשית, קשרים חברתיים עם 'ותיקים', שיבהירו למי שזה מקרוב בא לאן שלחו אותו ויעזרו לו להגר משם; שנית, יכולת כלכלית לעזוב מכיוון שבאזור המרכז היו דירות למכירה בלבד ולא להשכרה.⁶⁴ משמע, תוכנית 'הקליטה הישירה' ריכזה מהגרים נטולי אמצעים בעיירות החדשות ובהן אופקים.⁶⁵ לכן חוויית העולים בשוק העבודה היתה בדרך-כלל המשך תלותם בסוכנות היהודית לצורכי הגירה. היחסים בין המהגרים לביורוקרטיה הציונית עוצבו לא פעם כבר במדינת המוצא,⁶⁶ ונמשכו גם באופקים.⁶⁷ מנגנוני הקליטה מתמצים במה שכונה 'המסע הלילי'.⁶⁸ המהגרים הגיעו לארץ, הועמסו על משאיות לפי מקום יישוב והובאו לשם. בכוונה או שלא בכוונה, רבות מנסיעות אלה נסתיימו בלילה. יש סיפורים על מעשי רמייה של אנשי הסוכנות שהבטיחו לעולים להביאם לתל-אביב, ובחסות החשכה הם הובאו למקום אחר.⁶⁹ חוויית ההגעה למקום מרוחק, לא מוכר, בשעת לילה, מבהירה את הכוונות המוסדית כלפי מי שזה מקרוב באו.

התלות של המהגרים במוסדות בשילוב התוכנית לפיזור אוכלוסייה וכן מנגנוני קליטה מפלים של הסוכנות יצרו במרחב היהודי בידול על בסיס אתני.⁷⁰ בשל כך, כעשור לאחר

63. ארכיון מחלקת הקליטה של הסוכנות נעלם ברובו, והחלק הנוגע לאגף השיכון במחלקה עדיין לא פתוח לעיון. ממעט התיקים הרלוונטיים שאפשר לעיין בהם עולה כי המהגרות היו עולים על אונייה בארץ המוצא, ומחלקת השיכון היתה מפיצה תוכנית קליטה ליישובים לכל אונייה (או מטוס) לפני שהגיעו לחופי ישראל. דוגמאות: הארכיון הציוני המרכזי (אצ"מ), לשכת רב יוסף ולואי אריה פינקוס, S62, תיקים 319 ו-323; אצ"מ, לשכת ולואי אריה פינקוס, S60, תיקים 344-345. התוכנית היתה מיועדת בראש ובראשונה לעמידר, שהיתה ממונה על הקצאת הדירות במקומות היעד.

64. על מדיניות סגירת אזור החוף שהפעילו הסוכנות והמדינה מאמצע שנות החמישים כלפי עולים ראו: פיקאר, 2005. על ממדי העזיבה של אופקים ומאפייני העוזבים ראו: משרד השיכון, 1969, עמ' 59.

65. על ההשפעות החברתיות של אופן הקליטה ראו: בר-און, 2006, פרקים ראשון ושלישי.

66. על תפיסת המרכז הפוליטי-ביורוקרטי את המהגרים ממרוקו ראו למשל: אסנת, 2004; צור, 2000, 2001; פיקאר, 1999; ארנון, 1998.

67. יחסים אלה עוצבו לא פעם אגב התנשאות תרבותית. כך התבטא נציג עמידר בישיבה של מחלקת הקליטה והפיתוח של הוועד הפועל, 11 באוקטובר 1960: 'ההתפתחות הסוציאלית חברתית מפגרת אחרי הפיתוח הפיזי של המקום. ולכן צריך למצוא פתרון לשיקום בית התרבות, כיסוד לחיי התרבות במקום. צריך להיות פיקוח על הסרטים [...] כל הוועדות העליונות לא יועילו אם אנשי המקומות לא יוכיחו את כושר הקליטה'. ג"מ, משרד הבינוי והשיכון, ג-4338, תיק 9. דוגמאות נוספות ראו: ג"מ, משרד ראש הממשלה, ג-5558, תיק 3901. הרחבה בנושא זה ראו: כוזם, 1999, 68. שלייניומן, 1996.

69. ראו על אופקים: גור, 1990, עמ' 125.

70. במקום אחר הצעתי לראות בבידול זה 'סגרגציה שלילית' מכיוון שלא נשענה על הסכמתם של התושבים לבידול. על האבחנה בין בידול חיובי לשלילי ראו: Peach, 1996.

חוזר שופר: עובדים ומדינה באופקים

הקמתה היתה אופקים בעלת גוון עדתי ברור, עם רוב ליוצאי מרוקו. חוץ מיוצאי מרוקו היו יוצאי פרס, מצרים, תוניס, רומניה והודו העדות בעלות הייצוג הגבוה ביותר באופקים.⁷¹ מנגנוני הקליטה של הסוכנות היהודית, ובעיקר ההפרדה שקיימה בטיפול בעולים מארצות מוצא שונות, יצרו את ההפרדה האתנית בקרב המגזר היהודי,⁷² וזו אפינה גם את שוק העבודה.⁷³ תהליך זה התרחש לאחר ההפרדה במרחב, שמקורותיה כאמור בתוכנית לפיזור האוכלוסייה.

בעוד בתחום התכנון הפיזי ובתחום הקליטה נקטו המדינה והמוסדות הלאומיים מעורבות ישירה ואף כוחנית,⁷⁴ הרי בתחום הכלכלי-החברתי לא ננקטה מדיניות דומה והועדפה תמיכה על פני אחריות ישירה. כך לקחה המדינה אחריות ליישובם של העולים, אך הורידה לדרגת חשיבות משנית היבטים חברתיים וכלכליים בחייהם. עם זאת, בחוויית העולים שיושבו באופקים נתפסה החוויה כולה – ההגירה, הקליטה וההתנסות בשוק העבודה – כתוצר של פעולות המדינה. תפיסה זו התעצמה עם התיעוש, שחולל שינוי עמוק בשוק העבודה.

התחייבותה של המדינה

שוק העבודה האזורי שעוצב בשנות החמישים השתנה לבלי הכר לאחר שנת 1959. מאותה שנה בלטה מעורבותה של המדינה בייזום ומימון תעסוקה באזורי הפיתוח, וזאת באמצעות החוק לעידוד השקעות הון. מעורבותה הגוברת של המדינה בתחום הכלכלי לוותה בכניסתם של בעלי הון פרטי לשוק העבודה האזורי. כך התחייבה המדינה לתעסוקה מלאה, אך לא שינתה מן היסוד את המבנה הכלכלי של עיירות חדשות ומרוחקות מן המרכז דוגמת אופקים.

71. בשנת 1966 היו 38 אחוז מתושבי המקום ממרוקו, 20.2 אחוז מפרס, ורק 3 אחוזים ילידי ישראל. לנתונים המלאים ראו: משרד השיכון, 1969, נספח ב 13.
72. הטענה בדבר ההפרדה האתנית אינה חדשה, אך לא פעם אין דיון בתרומתם הדיפרנציאלית של מוסדות שונים להפרדה הזאת. הדבר נתפס כתוצר לוואי של 'הגמוניה אשכנזית'. ראו למשל: רם ויפתחאל, 1999.
73. ראו: סבירסקי וברנשטיין, 1993; סבירסקי, 1981. ראו הרחבה בדבר חלוקת שוק העבודה על בסיס גאוגרפי ואתני: בר-און, 2006, עמ' 126-163.
74. בתחומים אלה היתה מדיניות הממשלה בשנות החמישים דומה לדפוס הסובייטי. להשוואת מדיניותה של תנועת העבודה שעמדה בראש מדינת ישראל לשיטת הממשל הבולשביקית ראו: שפירא, 1997, עמ' 260. על תוכניות החומש בברית-המועצות ועל השפעותיהן החברתיות ראו: Lewin, 1970. על הפוליטיזציה שגרמה לדחיקת היבטים כלכליים וחברתיים – Ibid., pp. 142-143; ועל תפקידם של פרופסיונלים – Ibid., p. 148.

באמצע שנות החמישים החלו להירקם תוכניות לתיעוש מה שהוגדר 'אזורי פיתוח' כדי לפתור ולו במעט את מצוקת תושביהם.⁷⁵ בנובמבר 1955 החל פנחס ספיר בתפקידו כשר המסחר והתעשייה, ומשרדו החל מיד בהכנת תוכניות לתיעוש המדינה בכלל ואזורי הפיתוח בפרט. בתוכנית התיעוש הראשונה ציין ספיר בהקדמה: 'לא על הדירה לבדה יחיה האדם והמשימה העיקרית המוטלת עלינו היא קליטתם הכלכלית של העולים, השרשתם במשק ומציאת מקורות פרנסה למענם'.⁷⁶ ספיר ראה אפוא בקדימות התכנון הפיזי בעיה שיש לאזנה עם מציאת פתרונות כלכליים. הפתרון שהציע היה תיעוש מהיר של אזורים שבהם שוכנו עולים ללא תעסוקה. הכלי העיקרי שגובש לקידום התיעוש היה חוק עידוד השקעות הון.

חוק עידוד השקעות הון נחקק בשנת 1950, אך ב-1959 עבר את עיצובו הגאופוליטי.⁷⁷ מבחינה כלכלית יש לזקוף את השינוי במדיניות לזכות השיפור המשמעותי בתזרים המזומנים של המדינה במחצית השנייה של שנות החמישים של המאה ה-20, בעקבות השילומים מגרמניה והתמיכה של ארצות-הברית.⁷⁸ עם זאת, אופן השקעת הכספים הושפע הן מהתסיסה החברתית כפי שהשתקפה באירועי ואדי סאליב,⁷⁹ והן ממדיניות הממשלה לפיזור האוכלוסייה, שדרשה – כך הבינו גם קברניטי המשק – את פיזור התעשייה. השינוי התבסס על מפת אזורי הפיתוח שעיצבה ועדת ארן, שהגישה את המלצותיה בשנת 1954. ועדת ארן המליצה על חלוקת הארץ לארבעה אזורים: גוש דן וחיפה היו אזור ד', השפלה מגדרה צפונה ועמק יזרעאל כולל רצועת החוף הצפונית הוגדרו אזור ג', האזורים מדרום (עד רצועת עזה) וממזרח (כולל הכינרת) נהפכו אזור ב', ואילו הנגב, הערבה והגליל הוגדרו אזור א'. במפה שורטטו אזורים שהוגדרו אחר-כך א' פלוס והיו מיועדים לפיתוח אזורי מזורו. באזורים אלה נכללו בדרך-כלל ערים חדשות קטנות ובינוניות. לדוגמה, אופקים הוקמה באזור הנגב המערבי שסומן אזור פיתוח מזורו (ועדיין לא הופיעה במפה).⁸⁰ במהלך השנים חלו שינויים מרחיקי לכת במפה הזאת, אך רוב הערים החדשות המרוחקות נותרו באזורי פיתוח א' או ב'.⁸¹ מבנה זה מלמד על היגיון ברור, המבחין בין מקומות

75. ראו פירוט אצל לוי-פאור, 2001.

76. ראו: 'תוכנית פיתוח התעשייה, 1957-1961, קווים ראשונים', מאת חטיבת התעשייה במשרד התמ"ס, יוני 1957, המובאה מעמ' 2, ג"מ, משרד ראש הממשלה, ג-5514, תיק 3018. ראו גם: 'דוח חטיבת התעשייה – המחלקה לאזורי הפיתוח', 8 באפריל 1957, שהועבר מספיר לבן-גוריון. בעמ' 9-10 פרטים על אופקים, ג"מ, משרד ראש הממשלה, ג-5514, תיק 3026.

77. על החוק וגלגוליו ראו: שוורץ, 2002.

78. על מאפייני תקופת הצמיחה בשנים 1954-1959 ראו: הלוי וקלינוב-מלול, 1968, עמ' 7; ברקאי, 1983.

79. תיאור האירועים וגורמיהם: צור, תשס"א; שטרית, 2004, עמ' 72-118.

80. מפה והסברים נלווים, 1 בדצמבר 1954, ג"מ, משרד ראש הממשלה, ג-5542, תיק 3609.

81. על השינויים שחלו במהלך השנים והמלצות סיווג חלופיות ראו: רזין, 1984; שוורץ, 1990. השינוי המהותי חל לאחר כיבוש השטחים במלחמת 1967, אז הוכרו רוב היישובים היהודיים שהוקמו

שבהם הכלכלה פועלת על-פי עקרונות של הצבר הון פרטי ולכן הם עצמאיים מהמדינה, לבין מקומות שבבסיסם היגיון לאומי ולכן נדרש בהם פיתוח של המדינה. הפרדה זו אמנם נועדה לתקן את העיוותים שנוצרו לפני כן (היעדר בסיס כלכלי), אך לא שינתה אותם מן היסוד ואף אפשרה את מיסודם לטווח הארוך. בתיעוש התחייבה ממשלת ישראל לספק תעסוקה מלאה לאזרחים בעיירות החדשות, בלי קשר למידת כדאיותה של תעסוקה זו מבחינה כלכלית. ההיגיון שבאספקת תעסוקה היה לאומי.

שמן החדש של הערים החדשות היה 'עיירות פיתוח' אם הן היו מצויות בתחום של אזור פיתוח.⁸² השם 'עיירות פיתוח' מטעה אפוא מכיוון שערי הפיתוח משתנות בהתאם להגדרה המשתנה של אזורי הפיתוח, הנובעת בעיקר משיקולים גאוגרפיים. אני מציעה להבחין בין הערים החדשות שהוקמו בשנות החמישים של המאה הקודמת לבין ערים אחרות מכיוון שמאפייני הראשונות נובעים בעיקר ממקורן ברעיון העיר החדשה, על מגבלותיו – כפי שהוצגו לעיל – ומצמיחתן במקביל ליישום תוכנית 'הקליטה הישירה'. לטעמי, לצורך גיבוש מדיניות הולמת לערים החדשות יש לאפיין ככאלה, ולכן הן תיקראנה כאן 'ערים חדשות' (ולא 'עיירות פיתוח').

חוק עידוד השקעות הון המעודכן כלל מענקים למפעלים באזורי פיתוח וכן למפעלים באזורים אחרים שרוב תוצרתם יועדה לייצוא או שהשתייכו לענף מועדף. הדבר הביא לידי כך שמפעלים 'מאושרים' באזורי פיתוח היו בדרך-כלל אלה שלא נפלו בקטגוריות האחרונות. ההטבות שניתנו באמצעות החוק כללו, בהתאם לסיווג, הלוואות ומענקים בתנאים נוחים למימון ההשקעות, סיוע להקמת מבני התעשייה והתשתית, הוזלת עלויות הקרקע, הכשרת עובדים ופטור ממס הכנסה ומארנונה.⁸³ לשם כך הוקמו הבנק לפיתוח התעשייה וחברת מבני תעשייה. מאפיינים אלה של החוק הובילו להקמת תעשייה באזורי הפיתוח.

אך התעשייה שהוקמה סבלה מ'סלקציה שלילית'. למשל, 77 אחוז מההשקעות שאושרו לענפים מסורתיים היו באזורי הפיתוח לעומת 23 אחוז במרכז; ובענפי הצמיחה היו 32 אחוז באזורי פיתוח ו-68 אחוז במרכז.⁸⁴ ענפי התעשייה שהחוק תמך בהם באזורי

בתחומם אזורי פיתוח. למדיניות זו היתה השפעה שלילית ברורה על התמיכה באזורי הפיתוח 'הוותיקים', ובפרט על עיירות חדשות מרוחקות. אם כן, חוק עידוד השקעות הון נהפך כלי לקידום מדיניות גאוגרפית והשתנה מפעם לפעם בעיקר באמצעות תיקונים זמניים. ראו למשל: רזין ושוורץ, 1992, עמ' 243-244.

82. במסמכי הממשלה השינוי חל בתחילת שנות השישים – עד אז נקראו ערי עולים או ערים חדשות. ראו למשל הגדרת אופקים כ'עיר עולים' בפרסום משרד הפנים, 12 במרס 1959, ארכיון עיריית אופקים (א"א), מכל היסטורי 362.

83. ראו: בורוכוב, 1988; רזין, 1984; ושוורץ, 2002. ראו גם הרצאתו של יהודה גיל בישיבה בעניין פיזור האוכלוסייה, 9 בספטמבר 1963, ג"מ, משרד הבינוי והשיכון, גל-3496, תיק 15.

84. בורוכוב, 1988, עמ' 26.

הפיתוח היו בעיקר מחצבים ומינרלים באזורים המתאימים, וכן טקסטיל, מזון, יהלומים ומתכת.⁸⁵ המפעלים שהוקמו השתמשו בטכנולוגיה פשוטה יחסית, לא עסקו בדרך-כלל במחקר ופיתוח ונמנו עם ענפים שהתחרות בהם גבוהה. לפיכך חוק עידוד השקעות הון גרם בדיעבד להקמתה של תעשייה לא יציבה, המאפיינת את השוק השניוני. הדבר הועצם בכך שנוצרה הפרדה גאוגרפית בין הנהלות המפעלים ובעליהם לבין העובדים. למשל, בשנת 1966 יותר מ-90 אחוז של המפעלים נוהלו מעיר אחרת, בעיקר תל-אביב וחיפה, ומספר המועסקים בהם עלה על 95 אחוז מכלל המועסקים במפעלים.⁸⁶ כלומר, המועסקים בתפקידים המאפיינים שוק ראשוני (מנהלים, עובדים מקצועיים וכדומה) נותרו קשורים לשוק העבודה ולמסד של מרכז הארץ.⁸⁷

זאת ועוד, חוק עידוד השקעות הון לא נועד להקמת תעשיות ממשלתיות באזורי הפיתוח (אף שאלה הוקמו בעיקר בתחום המחצבים), אלא לתמיכה בתעשייה בבעלות פרטית וציבורית, שיועדה להתחרות בשוק המוצרים ככל תעשייה אחרת.⁸⁸ אופן תמיכה זה מאופיין בספרות המחקר ככלי במסגרת הלאומיות הכלכלית שאפיינה את מדינת ישראל בתקופה ההיא.⁸⁹ אסטרטגיית הגיבוי של הממשלה עלתה בקנה אחד עם תפיסותיהם הכלכליות והפוליטיות של שני האישים המרכזיים בעיצוב המדיניות הכלכלית דאז: לוי אשכול, שר האוצר בשנים 1954-1962 וראש הממשלה בשנים 1963-1969, ופנחס ספיר, שר המסחר והתעשייה בשנים 1956-1964 ו-1970-1972, ושר האוצר בשנים 1963-1968 ו-1971-1974.⁹⁰ תפיסתם של אשכול וספיר היתה ליברלית מזו של דוד בן-גוריון, וכבר לפני כן הם ביקרו את האופי האקטיבי של התכנון הפיזי. שיטתם היתה לתמוך בבעלי הון פרטי, והם לא האמינו בכלכלה ממשלתית גרדא. אבל שניהם האמינו בתעסוקה מלאה, ברוח האידאולוגיה של תנועת העבודה.⁹¹

85. לנתונים המלאים ראו: רזין, 1984. תעשיית הטקסטיל, ההלבשה והעור היתה 28.3 אחוז מהמפעלים בערי הפיתוח בשנת 1966 (ההגדרה כאן נוגעת לערי פיתוח ובהן באר-שבע, שמאפייניה מטים את התמונה בשל גודלה ועצמאותה). באותה שנה היתה תעשיית המזון, המשקאות והטבק 21.7 אחוז, תעשיית היהלומים 7.2 אחוז, ותעשיות המתכת, המכונות וכלי ההובלה 13.1 אחוז.

86. שם.

87. ראו: בראון, 2006, פרקים שני, רביעי וחמישי.

88. היה בכך שינוי מהמדיניות של ההתיישבות הציונית בארץ-ישראל כפי שעוצבה בראשית שנות העשרים של המאה ה-20. ראו: מצר, 1979, עמ' 15-66.

89. לוי-פאור, 2001.

90. להרחבה על אישים אלה ותפיסותיהם ראו: לוי-פאור, 1993.

91. על תביעה לתעסוקה מלאה המאפיינת תנועות עבודה, שהיתה המקור לעליית הלייבור באנגליה של תחילת המאה ה-20, ראו: Hanagan, 1999. על כך שתעסוקה מלאה היתה מיסודות הקומוניזם: Lane, 1987, אף שיש לזכור כי שם היו המפעלים בבעלות המדינה.

ספיר היה הכוח המניע. הוא יזם, שכנע וקבע את המקום ואת ענף הייצור, והוא שגזר את הסרט בעת חנוכת המפעל.⁹² סיפורים סופרו כיצד הביא ספיר משקיעים לערים החדשות. למשל, ישראל פולק, הבעלים של תשלובת 'פולגת', הובא לקריית גת בלי שידע לאן הוא נוסע, ואז הודיע לו ספיר כי שם יהיה מרכז תשלובתו.⁹³ לא פלא אפוא שספיר נחשב למושיען של העיירות החדשות, ובאופקים קיבל את אזרחות הכבוד של העיר בפברואר 1975.⁹⁴ ספיר ראה במשימת תיעוש הערים החדשות משימה לאומית ממדרגה ראשונה, אך גם פתרון למצוקת התעסוקה בלי ליצור תעשייה ממשלתית שהוא התנגד לה, מה שגרם בין השאר לתמיכתו בענף הטקסטיל, שהתאפיין בבעלות פרטית.⁹⁵ התיעוש תוכנן ומומן בחלקו בידי הממשלה, אך בוצע בדרך-כלל בידי בעלי הון פרטי ובידי חברות ציבוריות שהתחרו בשוק הסחורות כמו בעלי ההון הפרטי (הכוונה כאן למגזר ההסתדרותי ולמגזר הכפרי-השיתופי). כך הוטתה המדיניות לכיוון הקפיטליסטי, אם כי באופן מוגן ואף מרוסן למדי;⁹⁶ בניגוד בולט לתפיסות בתחום התכנון הפיזי, שם היתה בכורה מוחלטת למדינה ולמוסדות הלאומיים, הן בתכנון, הן במימון והן בביצוע.

החוק לעידוד השקעות הון היה אפוא הכלי העיקרי שבאמצעותו ניסתה המדינה לשפר את מצבם הכלכלי של התושבים בעיירות החדשות. כלי זה אכן היה הכרחי כדי לשנות את מצב הביקוש בשוק העבודה של העיירות. עם זאת היה בו משום המשך למדיניות התכנון הפיזי משום שהיעדר היגיון כלכלי לא מנע יישוב תושבים בשטחים מרוחקים. לשון אחר, אינטרסים של בניין המדינה המשיכו לשלוט במדיניותה של ממשלת ישראל בראשות תנועת העבודה. אך ההמשך לא היה ישיר, והחדיר שחקנים חדשים לזירה. בעלי ההון הפרטי, שהמדינה תמכה בהם באמצעות החוק, פעלו לפי היגיון של הצבר הון.⁹⁷

92. הזמנה לפתיחת מפעל 'אופ-אר' באופקים, שאורח הכבוד היה פנחס ספיר, ללא תאריך, אה"ע IV-250-7-66b.

93. לוי-פאור, 2001, עמ' 206; פולק, 1988.

94. בישיבת המועצה המקומית שבה קיבל את התואר אמר ספיר ב-21 בפברואר 1975: 'אני מסכם שאופקים [...] היתה מבחינת תעסוקה לאחר קום המדינה בשפל המדרגה. 26 שנות קיום המדינה ועשרים שנה לאופקים ואם נסכם מה שעשינו אינני מביט אחורה בזעם אלא בשמחה ובסיפוק'. ראו: א"א, מכל היסטורי 367.

95. לוי-פאור, 2001, עמ' 250-252. סיבות נוספות לבחירת ענף הטקסטיל דווקא היו הצלחה ישראלית בגידול כותנה, התמחות יהודית מסורתית בענף, רווחיות וייצור תעסוקה בתוך זמן קצר, שם, עמ' 208-222. ראו גם: שביט, 1992, עמ' 49-52, שם הוא דן ב'טקסטילומניה' של פנחס ספיר.

96. המדינה המשיכה לנהל את מדיניות הסחר עם מדינות אחרות, וכן את מערכת התמריצים ליצוא. אשר לענף הטקסטיל ראו למשל הסכמי סחר ויצוא עם אנגליה וארצות-הברית, ג"מ, משרד התעשייה והמסחר, ג-6960, תיק 6. ראו הרחבה: לוי-פאור, 2001.

97. באותה תקופה גברה גם השפעתם של פרופסיונלים על המדיניות הכלכלית של ישראל. למשל, בוועדותיה של הרשות לתכנון כלכלי שהוקמה בשנת 1962 השתתפו כלכלנים כמו פרופ' דן פטנקין וד"ר (אז) מיכאל ברונז, שדגלו בליברליזציה. כיצד התנגש הדבר עם האופי הריכוזי של התכנון הפיזי ראו: בר-און, 2006, עמ' 70.

אופן התמיכה השפיע על שוק העבודה ועל יחסי העבודה וגם על היחסים בין הון, מדינה ועובדים, ולהלן אדון בנושאים אלה בהתמקדות באופקים. ראשית, אחריותם של בעלי הון פרטי היתה מוגבלת לניהולו התקין של המפעל,⁹⁸ וכל הפסד התגלגל מיד לפתחם של המדינה והעובדים. למשל, מפעל 'אופ-אר'⁹⁹ סבל בשנת 1966 מצוקת מזומנים אף שהייצור התנהל כסדרו, וכבר בספטמבר הואצה פנייה לשר המסחר והתעשייה חיים צדוק בנוגע לתמיכה במפעל. העובדים לא קיבלו את משכורת אוקטובר, וב-16 בנובמבר שלח הוועד מברק אל לבקוביץ' מאיגוד פועלי הטקסטיל בוועד הפועל על כך שלא קיבלו שכר ומצב העובדים קשה. ההנהלה האשימה את האוצר באי-העברת כספים.¹⁰⁰ לבקוביץ' דיווח בהמשך: 'מפעל אופ-אר אינו רווחי מצד אחד, ומאידך גיסא דרישת הבנק לפיתוח התעשייה לתשלומי חובות, אי-אמון מצד כל הבנקים המסחריים במפעלי טכסטיל ובמפעלי טכסטיל באזורי פיתוח בפרט, ושכמצב זה איני רואה כיצד נוכל לעמוד בתשלומי שכר סדירים'.¹⁰¹ כאן מסתמן הדפוס שליווה את כל המפעלים.¹⁰² הנהלת מפעל שנתקלה בקשיים כספיים נקטה בדרך-כלל פעולה כפולה: מצד אחד העבירה פניות בדרכיה לשרי הממשלה לקבל סיוע, ומן הצד האחר הפעילה את ההסדרות באמצעות אי-תשלום שכר, סירוב לחתום על הסכם עבודה וכיוצא באלה. ההסדרות כנציגת העובדים תומרצה להגיש מחאות לשרים הנוגעים בדבר. בסופו של דבר זכו המפעלים בדרך-כלל לסיוע הנדרש, והיה לכך גם היבט פוליטי שהיטיבו לנצל. למשל, מזכיר מפ"א ביקש את עזרת 'מבטחים' בצורת הלוואה ל'אופ-אר':

המלצנו בזמנו על מתן הלוואה למפעל בסך 250 אלף ל"י. בחודשים האחרונים חלו פיגורים לתשלום שכר לפועלים, ומשיחה עם מנהל המפעל התרשמתי, כי אין הנהלת אופ-אר יכולה בינתיים לעמוד בהתחייבויותיה הכספיות, אלא אם תקבל סיוע. חשוב לנו לקראת הבחירות לעצב את דעת הפועלים בתשלום שכר ומשכורת בדייקנות, ואנו נבקשכם איפה לזרוז את מתן הלוואה.¹⁰³

98. בזכרון דברים בנוגע ל'אופ-אר' התחייבו היזמים לעבודה ולעובדים רק במשפט הבא: 'לשם הצלחת המפעל התחייבו היוזמים לדאוג להנהלה טכנית ועסקית יעילה של המפעל', 16 בינואר 1958, ג"מ, משרד התעשייה והמסחר, ג-6216, תיק 1, עמ' 5.
99. תשלובת הכותנה 'אופ-אר' (אופקים-ארגנטינה) הוקמה בשנת 1961 בידי בעלי הון יהודים מארגנטינה. בשנת 1966 הועברה התשלובת לבעלותה של חברת 'קשת' ובראשה עמד דב יעקובוביץ'.
100. אה"ע, הסדרות פועלי הטקסטיל, ההלבשה והעור, IV-361-35. בתקופה זו הפכה המדינה לשותפה ב'אופ-אר' בשל הפסדיו המצטברים של המפעל. מזכר של רשות החברות הממשלתיות במשרד האוצר, 18 ביוני 1968, ג"מ, משרד האוצר, ג-4659, תיק 1.
101. לבקוביץ' להנהלה, 26 ביולי 1967, אה"ע IV-1-35.
102. ראו דוגמאות נוספות ושיקולי המעסיקים: בראון, 2006, פרק שני.
103. מזכיר מפ"א למבטחים, 21 בספטמבר 1965, אה"ע IV-250-7-131.

דוגמה זו מלמדת שהמפעלים בשיתוף-פעולה עם ההסדרות המקומית הפעילו את ההסדרות המרכזית כדי ללחוץ על הממשלה להמשיך ולתמוך במפעלים. לפיכך הפגינו המפעלים מיד חוסר יעילות כלכלית, אך הסובלים העיקריים מכך היו העובדים, שכל מצוקה כלכלית התגלגלה לפתחם. הרושם שנוצר באופקים היה שהמדינה תומכת במפעלים כושלים, ושב עליהם בנו את המפעלים רק בשל ההלוואות. למשל, בישיבה של מזכירות מפ"א בנושא הודעת סגירה של מפעל 'אופק' יהלומים, ציין ראובן ברדה: 'מה שהניע את וישקין לפתוח כאן את המפעל זו היתה ההלוואה, וההלוואה היא מטרת קיום המפעל'.¹⁰⁴ גם אם אבחנו זו אינה ממצה את האינטרסים של בעלי המפעלים, הרי אלה לא היו קשורים באופן הדוק לרווחיות כלכלית. עובדה זו הפכה את המפעלים לתלויים תמידית בתמיכה חיצונית, של המדינה בדרך-כלל. הדרך להשגת התמיכה עברה לא פעם אצל העובדים, ואלה נהפכו למעשה בני ערובה בתהליך הזה, וכך הועצמה תלותם הכלכלית של העולים תושבי אופקים במדינה ומוסדותיה, והיא שנהייתה אחראית למצבם. בעלי ההון נתפסו כבעלי אינטרסים צרים, ולא כאחראים למצב. ההון ואמצעי הייצור, אך לא פחות מכך הקשרים הפוליטיים, נותרו במרכז הארץ. מקור הפרנסה העיקרי של תושבי אופקים המשיך להיות שוק העבודה האזורי, שהתבסס והשתפר בעקבות התיעוש.

השינויים בשוק העבודה בעקבות התיעוש היו אמנם מרחיקי לכת.¹⁰⁵ כתוצאה ישירה של פעולות הממשלה בעזרת בעלי ההון, עלה עלייה ניכרת משנת 1959 מספר המפעלים שפעלו בתוך שטח השיפוט של אופקים. באזור התעשייה הוקמו שלושת המפעלים הגדולים: 'אופ-אר' הוקם על שטח של 18,500 מ"ר; 'אופק' הוקם בסמוך על שטח של 2680 מ"ר; ו'אפודה' הוקם על שטח של 1100 מ"ר. הורחב גם שטחן של מלטשות היהלומים והן הועברו לצדו של אזור התעשייה.¹⁰⁶ כמו כן הוקמו והורחבו בשני רחובות של אזור התעשייה כמה בתי-מלאכה ובהם מסגרייה, נגרייה, מאפייה ובית-דפוס. זאת ועוד, לכאורה גם אזור התעשייה של המועצה האזורית מרחבים נמצא בתוך אופקים. 'שטח מריבה' זה הכיל חלק מהתעשייה החקלאית והיו בו מנפסת כותנה ומוסך טרקטורים (שנסגר במהלך שנות השישים).¹⁰⁷ לפיכך כבר בתחילת שנות השישים היה אזור התעשייה שוקק חיים, ומרכז הכובד של שוק העבודה האזורי הועבר אל תוך אופקים. מחוצה לה נותרו בעיקר ענפי הבניין והחקלאות, וכן 'מכסף', מפעל לייצור סכינים שפעל בקיבוץ

104. ישיבת מזכירות מפ"א, 26 ביוני 1960, אה"ע IV-50-7-15.

105. מידע על השינויים ברמת המקרו ראו: לוי פאור, 2001.

106. משרד השיכון, 1969, עמ' 93. הנתונים בחלק זה נכונים לשנת 1967.

107. שטח הכניסה לאופקים שייך עד ימינו למועצה אזורית מרחבים, ולסכסוך על שטח זה יש שורשים בשנות החמישים. הדבר פוגע בכושר התפתחותה של אופקים. להרחבה בדבר הסכסוך בין מועצות אזוריות לערים חדשות בעניין בעלות על אזורי תעשייה ראו: מבקר המדינה, 2000. לסכסוך בגבול אופקים ראו למשל: ג"מ, משרד הפנים, גל-12061, תיק 1.

אורים. בתקופה זו גדל גם בית-האריזה 'מעון' שליד קיבוץ מגן ובבעלות משקי חבל אשכול. תעשייה חקלאית זו כללה גם מוסך ובית-קירור, וחלק מהעבודה היה עונתי. שנת 1959 היתה גם נקודת מפנה במאפייני הבעלות על מקומות העבודה של תושבי אופקים. מצד אחד חלה ירידה ניכרת בהעסקה באמצעות הקק"ל ושלוחותיה של הסוכנות היהודית, בעיקר לאחר סגירת מפעל האגבות בשנת 1966.¹⁰⁸ מנגד הועמקה נוכחותה של הבעלות הפרטית בשל מפעל 'אופ-אר' ונוספה עבודה בסקטור הכפרי-השיתופי ובסקטור ההסתדרותי, הן בעקבות הקמת 'אופק' ו'אפודה', והן בשל הרחבת התעסוקה בחבל מעון.¹⁰⁹ שינוי זה מסמן את המעבר מהכלכלה שאפיינה את היישוב היהודי לפני 1948 לכלכלה שאפיינה את התיעוש המדינתי.¹¹⁰ המעבר מחקלאות לתעשייה, ובייחוד לטקסטיל, היה אחד השינויים העיקריים בהיסטוריה הכלכלית של אופקים. מאפיין זה הוזכר לעיל בהקשר לתיעושן של הערים החדשות באופן כללי. באופקים הוקמה בשלב מוקדם זה בעיקר תעשיית טקסטיל שנסמכה בחלקה על מנפטת הכותנה. נוסף על כך המשיכה להתקיים באופקים תעשיית ליטוש יהלומים. ענפי הבניין והחקלאות שמרו על מקומם בהעסקת תושבי אופקים, אך הפעם עבר עיקר העבודה לתעשייה החקלאית מכיוון שהחקלאות עצמה הפכה ממוכנת ודרשה פחות ידיים עובדות.¹¹¹ התיעוש הביא אפוא לידי גיוון התעסוקה.

עיקר השינוי היה במאפייני העבודה של תושבי אופקים. באוגוסט 1968 מנה כוח העבודה באופקים 2233 בני-אדם, מהם הועסקו 2043 בעבודה 'טבעית', והשאר בעבודות יזומות. בתוך אופקים הועסקו 1423 ומחוץ לעיירה 620 בלבד, מהם בעבודות עונתיות. עוד 184 איש שלא התגוררו באופקים עבדו בה, והם היו 11.4 אחוזים מעובדי המקום.¹¹² מספרים אלה מדגישים שוב את המעבר לתעסוקה פנימית לאופקים, שהיתה גם מקור פרנסה לתושבי האזור.

בתוך העיירה הועסקו רוב העובדים בבניין, בתעשייה ומלאכה ובשירותים. מחוץ לעיירה הועסקו מעטים בענפים אלה, וכן כל העובדים בחקלאות. באוגוסט 1968 הועסקו 42 אחוז מהמועסקים בעבודה 'טבעית' בתעשייה ומלאכה, 26.2 אחוז הועסקו בחקלאות, 7.3 אחוזים הועסקו בבניין, ו-24.4 בשירותים.¹¹³ בלטו במיוחד העלייה הדרמטית בהעסקה

108. על שקיעתו של מפעל זה, שתלו בו תקוות רבות, ראו: אצ"מ, קרן קימת לישראל, הלשכה הראשית, KKL5, תיקים 28258-60, 29348, 29345.

109. 'אופק' היה בבעלות יזמים פרטיים ו'תיעוש' מייסודה של חברת העובדים. 'אפודה' הוקם בידי חברת המושבים, אך עבר לידיים פרטיות ושינה את שמו תכופות מהמחצית השנייה של שנות השישים.

110. על המדיניות שהעדיפה תמיכה בחקלאות עד שנת 1955 ראו: ברקאי, 1983, עמ' 100.

111. ראו למשל על מיכון ענף הכותנה: שביט, 1992, עמ' 146-149.

112. מתוך: ישראל, תעסוקה ואבטלה בעיירות הפיתוח, 1969, עמ' 49.

113. מחושב על-פי נתונים משם, עמ' 50.

בתעשייה ומלאכה, והירידה היחסית בחלקה של החקלאות. התעסוקה בשירותים (הכוללים גם מנהל) עלתה אף היא בזכות התייצבותם של מוסדות העיירה וגידולם. 190 עובדים נותרו בעבודות יזומות בשל היעדר מערכת סעד חלופית.¹¹⁴

שנות השישים היו אפוא מפנה דרמטי מבחינת שוק העבודה האזורי, שספג את רוב העובדים בעבודה שנחשבה 'טבעית' ו'יצרנית'. שלא כמו בסוף שנות החמישים, מי שהיה כשיר לעבודה מצא בדרך-כלל פרנסה בשוק העבודה האזורי. יתרה מזו, רוב העבודה הוצעה בגבולות העיירה, ששימשה גם מקור פרנסה לסביבתה. ביקוש העבודה היה מגוון יותר, וחלק ניכר ממנו הפך להיות בתעשייה ובמלאכה, בעיקר בשל הגידול בענף הטקסטיל. מספר העובדים בעבודה יזומה ירד משמעותית וכלל בעיקר את מי שלא יכלו לעבוד עבודה רגילה.

לסיכום, יצירתה של תעסוקה מלאה באופקים על-ידי המדינה לימד כי בראש מעייניה היתה הישארותם של תושבי המקום בעיר החדשה בשם 'פיזור האוכלוסייה'. העובדים נהפכו בני ערובה של מנהלי המפעלים במאבקם למימון נוסף, אך נדמה כי לא פחות מכך נעשתה המדינה בת ערובה של עצמה במאבקה לפיזור האוכלוסייה היהודית בניגוד להיגיון הכלכלי. מתהליך עיצובו של שוק העבודה באופקים עולה מורכבות השתלבותם של תהליכים שונים, על הטעויות וההצלחות שלהם. התוצאה הסופית היתה עיירה מרוחקת, ששוק העבודה באזורה נבדל ממרכז הארץ. הבידול הגאוגרפי של שוק העבודה הצטרף לבידול מרחבי בין מהגרים מארצות מוצא שונות, וביניהם לבין ותיקים. ואם לא די בכך, הרי התוכנית לפיזורם התבססה על תאוריה מתחום תכנון ערים שלא נתנה את דעתה ליצירת מקורות תעסוקה. התוצאה של התיעוש היתה חידוד, מיסוד והעמקת פערים אלה בין מרכז הארץ לאופקים וסביבתה, ולפריפריה בכלל. עם זאת, התיעוש אפשר קיום בכבוד באופקים והיה מאבני היסוד בדרך לבנייתה של קהילה במקום.¹¹⁵

קריסתו של 'חוזה חברתי'

עם התיעוש נדמה שהתגבש גם האתוס של העובדים,¹¹⁶ ולפיו הם מילאו את שליחותם האזרחית בתמורה לתעסוקה ופרנסה מובטחות. הווה אומר, נוצר מעין 'חוזה חברתי' בינם לבין המדינה. על קיומו אפשר ללמוד בעיקר מרגעי שבירתו. דוגמה לכך אפשר

114. על השינויים בהתמודדות המדינה עם אבטלה ראו: גל, 2002, פרק חמישי.

115. הרחבה בעיקר בנוגע לבידול במאפייני הכשרה ובתהליך העבודה ראו: בראון, 2006, פרקים ראשון, רביעי וחמישי. ראו שם בפרקים שלישי ושישי על יצירתו של 'מרחב חברתי' בעבור העובדים בעיירה.

116. היו גם ערעורים על אתוס זה, אך הם לא הציבו חלופה ברורה. ראו ריאיון עם סעדיה גוזלן, הארץ, 11 ביולי 1986.

לראות במאבקם של עובדי 'אופ-אר' נגד סגירת המפעל. הנהלת התשלובת הכריזה על הסגירה ב-23 בדצמבר 1980 לאחר כשנה של מצוקה כלכלית. העובדים הכריזו סכסוך עבודה, שייקרא להלן 'שביתת סגירה', והתבצרו במפעל. מפ"א השיגה את תמיכתם של כל מקומות העבודה בשטח שיפוטה,¹¹⁷ וההסתדרות מימנה את מחאת העובדים ואת דמי השביתה. ראש המועצה המקומית אברהם רביבו מהמפד"ל כינס בעניין ישיבה בהולה של מליאת המועצה ובה ציין את פגישותיו עם אנשי משרד התעשייה והמסחר ועם השר גדעון פת. הוא גם שלח מברקים לעוד שרים ולראש שירות התעסוקה ונפגש עם דב יעקובוביץ'.¹¹⁸ שיאה של המחאה היה הפגנה בירושלים. במודעה שקראה לתושבי העיירה להצטרף להפגנה נאמר:

תושב יקר! אנו קוראים לך בזמנים קשים אלה לחזק ולהצטרף לפעולות ומאבק מחאה נגד סגירת מקור הפרנסה העיקרי במקום. אנו קוראים לכם להרים את קולכם נגד מדיניות האבטלה וקוראים לממשלה לספק תעסוקה מיידית למפוטרים [...] אנו פונים אליך תושב יקר. בעיית התעסוקה נוגעת אליך ישירות, התייצב להפגנה אתנו [...] יצאו אוטובוסים להפגנה בירושלים מול הכנסת. אנו מבקשים עזרתכם והצטרפותכם בהפגנת הזדהות של פועלי אופ-אר.¹¹⁹

ההודעה מלמדת על האתוס. סגירת מפעל נתפסה כמדיניות הממשלה ('מדיניות האבטלה'), והעובדים דרשו את חידוש התעסוקה המלאה ('לספק תעסוקה מיידית'). העובדים שהיו רובם תושבי אופקים ידעו שהמדינה הקימה את המפעלים כדי לממש את רצונה ביישוב הנגב ופיזור אוכלוסייה. לדידם לא חל שינוי במטרות המוצהרות האלה, ועם השנים נראה מודל זה קביל גם בעיניהם,¹²⁰ וסגירת המפעל נתפסה כאיום על קיומה של העיירה כולה וכהפרה של 'החווה החברתי'.

'החווה החברתי' כלל איזון בין זכויות לחובות. העובדים חשו כמי שמילאו את כל מחויבויותיהם למדינה, אך ללא זכויות מובטחות. כך ביטא זאת עובד לשעבר ב'אופ-אר': 'אנחנו אנשים מבוגרים, גמרנו, נתנו את כל החיים, נתנו את הכול למען המדינה, הגיע הזמן לתת את הזכות — אף אחד לא נותן לנו'.¹²¹ העובדים נתנו למען המדינה כמתיישבי הנגב במסגרת פיזור האוכלוסייה וכמשרתים בזרועות הביטחון. יש שהיו מוכנים להסתפק בפיצויים:

117. ראו מכתב הזדהות של הוועדים, ללא תאריך, אה"ע IV-250-7-130.
 118. מתוך דבריו של אברהם רביבו במליאת המועצה המקומית, 14 בינואר 1981; א"א, מכל 155 מזכירות. ראו שם גם על מוקדי העימות בין 'קשת' לממשלה.
 119. כרוה, ללא תאריך, אה"ע IV-250-7-130. הרחבה בדבר מאבקים אלה והשתלשלות הדברים: בראון, 2006, פרק שישי.
 120. על כך תושבי הערים החדשות מראים הזדהות גבוהה עם הלאומיות היהודית ומטרתיה ראו למשל: יפתחאל וצפדיה, 2000. על כך שהתוכן שנוצק ללאומיות היה שונה ראו: Cooper, 1978.
 121. ריאיון המחברת עם דני אשטבקר, 18 במאי 2004.

חוזה שהופר: עובדים ומדינה באופקים

אני חושב שהמדינה, הדור שלי שלא יצאו פושעים, שיצאו עבדו קשה, באמת צריכים לשלם פיצויים לאנשים כאלה, מפני ששירתנו בצבא ביחידות קרביות, היינו ילדים טובים, למדנו בכוחות עצמנו, לא, את יודעת, לא נתנו לנו כלום. ובכל זאת זלזלו בנו. אני אגיד לך את האמת.¹²²

כלומר, עצם העובדה ששימשו לצורכי פיזור אוכלוסייה בתוך חוויית הריק הכלכלי-החברתי של סוף שנות החמישים מזכה בפיצויים. במקום פיצויים דרשו העובדים ב'שביית הסגירה' שהמדינה תספק להם תעסוקה. לפיכך, מאבק העובדים היה על הזכות האזרחית לעבודה. כך הציג זאת עובד לשעבר ב'אומן': 'אני רוצה לעבוד ולא משנה כמה משלמים לי [...] אז המפעל שלי נסגר, אני נלחם, אני רוצה שיפתחו את המפעל. מרוויחים 3000 ש"ח? גם אני רוצה להרוויח 3000 ש"ח'.¹²³ מדבריו עולה כי המאבק לא היה על תנאי העבודה אלא על קיומה של עבודה. לכן המאבק היה על כללי המשחק שנשמרו עד סגירת המפעלים, ולפיהם חובת המדינה ששלחה את אזרחיה למדבר לייצר להם תעסוקה ולא רק הכנסה.

ההפגנה בפרט ומאבק העובדים ככלל נשאו פרי. במקום לסגור את המפעל כולו, נסגרה מחלקת האריגה של המפעל בסוף פברואר 1981, והמטווייה הוסיפה לפעול.¹²⁴ פוטרו כ-140 עובדים (במקום כ-250), מהם ותיקים מאוד.¹²⁵ גם מנהל המחלקה פוטר. העובדים קיבלו פיצויי פיטורין ועוד 100,000 שקלים לחלוקה לפי ראות עיניהם של הוועד ומפ"א.¹²⁶ הוכנה תוכנית הבראה למפעל בתמורה להמשך הפעלתו ובמסגרתה קיבלה התשלובת מעל 20 מיליון שקל מהמדינה.¹²⁷ הווה אומר, המדינה התחייבה שוב לאספקת תעסוקה באופקים, אך מחויבות זו נשחקה.

סיכום

באופקים קיים ריק כלכלי מבני, שנוצר ומוסד בחסות המדינה. ריק זה נוצר בשל אופן התכנון של הערים החדשות, ובשל האוטונומיה הפרופסיונלית והסמכותיות הבן-גוריונית שאפיינו את מנגנון המדינה עם הקמתה. על אף אזהרותיהם של מומחי כלכלה מפני הריק

122. ריאיון המחברת עם יואל אוג'יפה, 16 ביוני 2004.

123. ריאיון המחברת עם יוסי אבוטבול, 11 באפריל 2002.

124. המטווייה החליפה בעלות בשנת 1986 ונסגרה לבסוף בשנת 1988.

125. ראו רשימות המפוטרים לפני המאבק ואחריו: אה"ע IV-250-7-130. על גורל המפוטרים ראו: בר-און, 2006, פרק שישי.

126. גם את הסכום הזה שילם משרד התמ"ת. ראו הסכם, 5 באפריל 1981, אה"ע IV-250-7-130.

127. דבר, 10 באוגוסט 1981. רוב הכסף ניתן בתמורה למבנים של המפעל ואלה הועברו לבעלות המדינה.

הכלכלי שייחוצר בעיירות מרוחקות וקטנות, דבקו המתכננים בתזה מתחומם המקצועי ותכננו עיירות כאלה. מיד עם הקמתן חוו תושביהן את הריק הכלכלי. הריק הכלכלי נהפך לשוק שניוני, ששותפים לו עולים ממדינות מוצא מסוימות בלבד. השוק השניוני שחוו התאפיין בתחרות גבוהה, בעבודה זמנית ולא מקצועית, בהלנת שכר ותנאים, ובהיעדר ייצוג הולם. חוויות אלה התרחשו אצל מעסיקים שסימלו את האתוס הציוני בעת ההיא – המוסדות הלאומיים והסוציאליסטיים. המדינה תמכה באספקת עבודה יזומה לפי גודל משפחה. התמיכה ניתנה כדי להחזיק את התושבים במקומם. באמצעות תיעוש הצליחה המדינה בראשות מפא"י לייצר תעסוקה מלאה, הפעם מתוך תמיכה בעיקר בהון הפרטי. תהליך זה כולו נקשר לבלי הפרד לכדי 'חווה חברתי' בין המדינה לבין העובדים מאופקים.

מבט 'מלמטה', מנקודת מבטם של עובדים, מלמד את מה שהוזנח עד כה בתיאורה של אופקים ובתיאורן של עיירות חדשות בכלל. העובדים מאופקים אימצו את התפקיד שהוטל עליהם – לא פעם בעל-כורחם – כמיישבי הנגב, וזאת כחלק מחובותיהם כאזרחים. העובדים הסכימו למעין 'חווה חברתי' עם המדינה, ולפיו בתמורה לחובות אלה הם יזכו לתמיכה ממשלתית קבועה שתייצר תעסוקה. הפרתו של 'חווה חברתי' זה גרמה מחאה, שביתה, הפגנות ומאבקים (שכינית 'שביתות סגירה'), שבהם בא האתוס של העובדים לידי ביטוי. הם דרשו את שימורו של 'החווה החברתי', שהובטחה בו תעסוקה מלאה. יתרה מזו, במידת מסוימת הצליחו העובדים במאבקם, בזכות התפקיד הלאומי שניתן להם בעת יישובם באופקים.¹²⁸ המדינה התחייבה שוב ושוב לספק תעסוקה. ואולם תהליכי הליברליזציה הכלכלית של ישראל ניכרו לבסוף גם באופקים. בשל הריק המבני בתכנון עיירות חדשות וקטנות ומרוחקות השפיעה הליברליזציה על המאפיינים הכלכליים-החברתיים של תושבי אופקים יותר משהשפיעה במקומות אחרים.¹²⁹ באופקים – כמו בעיירות רחוקות וקטנות אחרות – נדרשת תמיכת המדינה לייצור תעסוקה מכיוון שהיא ברור מראש שאין בהן רציונל כלכלי-קפיטליסטי.

128. גורמים נוספים, ובעיקר חשיבותו של 'המרחב החברתי' בחינוך העובדים, ראו: בראון, 2006, פרקים שלישי ושישי.

129. על מקומה של אופקים בתחתית המדרג הכלכלי-החברתי של יישובים יהודיים בישראל ראו: מבקר המדינה, 2000.

ביבליוגרפיה

- אלרואי גור (2004). אימיגרנטים: ההגירה היהודית לארץ-ישראל בראשית המאה העשרים, יד יצחק בן-צבי, ירושלים.
- אסנת דרור (2004). 'מחייטים וסנדלרים בנינו פה נמל: פועליות, לאומיות ואתניות בקרב פועלי נמל אשדוד, 1961-1967', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר-שבע.
- אפרת אלישע (1987). עיירות הפיתוח בישראל: עבר או עתיד?, אחיאסף, תל-אביב.
- אפרת צבי (2000). 'התוכנית', תיאוריה וביקורת, 16, עמ' 203-211.
- ארנון ישי (1998). 'מדיניות העלייה והקליטה בשנים 1954-1956: יישומה ותוצאותיה', בתוך: דבורה הכהן (עורכת), קיבוץ גלויות: עלייה לארץ ישראל – מיתוס ומציאות, מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, ירושלים, עמ' 317-341.
- בורוכוב אליהו (1988). התעשייה בערי הפיתוח ובעיותיה, נייר דיון מס' 13-88, המרכז לפיתוח על שם פנחס ספיר, תל-אביב.
- בר-און שני (2006). 'מעם למעמד: היסטוריה חברתית של עובדים באופקים, 1955-1981', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב.
- בר-און שני (בתהליך). 'טווים מחיצות: אבחנה בין קבוצות חברתיות בתהליך העבודה, מפעל "אופ-אר" 1961-1979', בתוך: יהודה שנהב, יוסי יונה (עורכים), גזע, הגזעה וגזענות, ב, מכון ון ליר, ירושלים.
- ברקאי חיים (1983). ימי בראשית של המשק הישראלי, מכון פאלק, ירושלים.
- גונן עמירם (1990). 'פיזור האוכלוסייה וקליטת העלייה כמשימות מתנגשות', בתוך: עמירם גונן (עורך), גיאוגרפיה של קליטת עלייה: לקחי העבר ומבט לעתיד, האגודה הגיאוגרפית הישראלית והמחלקה לגיאוגרפיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, עמ' 49-55.
- גור בתיה (1990). מכביש הרעב שמאלה, כתר, ירושלים.
- גל ג'וני (2002). האומנם נטל מרצון? סיפורה של ההתמודדות עם האבטלה, 1920-1995, הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון, קריית שדה-בוקר.
- גרנברג לב לואיס (1996). 'עובדים חלשים, עובדים חזקים: זרמים בכלכלה הפוליטית הישראלית, 1967-1994', תיאוריה וביקורת, 9, עמ' 61-80.
- דה פריס דוד (1999). אידיאליזם וביורוקרטיה: שורשיה של חיפה האדומה, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב.
- הכהן דבורה (1994). עולים בסערה: העלייה הגדולה וקליטתה בישראל 1948-1953, יד יצחק בן-צבי, ירושלים.
- הכהן דבורה (1998). הגרעין והריחיים: התיישבות העולים בנגב בעשור הראשון למדינה, עם עובד, תל-אביב.
- הלוי נרב, קלינוב-מלול רות (1968). ההתפתחות הכלכלית של ישראל (תרגם מאנגלית: י' קופ), אקדמון, ירושלים.

- טראן אילן (1996). 'התחלות חדשות בתכנון הציוני בתקופת העלייה הגדולה: הרעיון של עיירות פיתוח בעשור הראשון למדינה', בתוך: דליה עופר (עורכת), בין עולים לותיקים: ישראל בעלייה הגדולה, 1948-1953, יד יצחק בן-צבי, ירושלים, עמ' 261-284.
- יונה יוסי, ספורטא יצחק (2003). 'לאומיות מגדר ואתניות בחינוך המקצועי בישראל', תיאוריה וביקורת, 22, עמ' 35-65.
- יפתחאל אורן, צפדיה ארז (2000). מדיניות וזהות בערי הפיתוח: השפעת התכנון והפיתוח על עולי צפון אפריקה, מרכז הנגב לפיתוח אזורי, באר-שבע.
- ישראל, הרשות לתכנון כוח אדם (1969). תעסוקה ואבטלה בעיירות הפיתוח, [חסר מו"ל], ירושלים.
- כוזם עזיזה (1999). 'תרבות מערבית, תיוג אתני וסגירות חברתית: הרקע לאי-שוויון האתני בישראל', סוציולוגיה ישראלית, א (2), עמ' 385-428.
- לוי-פאור דוד (1993). פנחס ספיר והפיתוח התעשייתי הארצי, המרכז לפיתוח על שם פנחס ספיר, תל-אביב.
- לוי-פאור דוד (2001). היד הלא נעלמה: הפוליטיקה של התיעוש בישראל, יד יצחק בן-צבי, ירושלים.
- מבקר המדינה (2000). דוח שנתי 50' לשנת 1999 ולחשבונות שנת הכספים 1998, מדינת ישראל, דפוס הממשלה, ירושלים.
- מצר יעקב (1979). הון לאומי לבית לאומי, 1919-1921, יד יצחק בן-צבי, ירושלים.
- מרום שושנה (1997). 'המדיניות החברתית של ישראל בשנות החמישים והשישים והתהוותן של "שכבות המצוקה"', עבודת גמר לתואר מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- משרד השיכון, המחלקה למחקר כלכלי וחברתי (1969). אופקים: התפתחות כלכלית-חברתית, [חסר מו"ל], תל-אביב.
- סבירסקי שלמה (1981). לא נחשלים אלא מנוחשלים, מחברות למחקר וביקורת, חיפה.
- סבירסקי שלמה (1995). זרעים של אי-שוויון, ברירות, תל-אביב.
- סבירסקי שלמה, ברנשטיין דבורה (1993). 'מי עבד, עבוד מי ותמורת מה? הפיתוח הכלכלי של ישראל והתהוות חלוקת העבודה העדתית', בתוך: אורי רם (עורך), החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים, ברירות, תל-אביב, עמ' 120-147,
- פולק ישראל (1988). בתקופה סוערת: אוטוביוגרפיה (תרגם מייריש: אהוביה אברהם), כתר, ירושלים.
- פיקאר אבי (1999). 'ראשיתה של העלייה הסלקטיבית בשנות החמישים', עיונים בתקומת ישראל, 9, עמ' 338-394.
- פיקאר אבי (2005). "רכבת מקובלנקה למושב או לאזור פיתוח": קליטת העולים מצפון אפריקה ואכלוס הפריפריה בישראל בשנים 1954-1956, בתוך: אבי בראלי, דניאל

חווה שהופר: עובדים ומדינה באופקים

גוטוויין וטוביה פריילינג (עורכים), חברה וכלכלה בישראל: מבט היסטורי ועכשווי (סדרת נושא: עיונים בתקומת ישראל), ב, יד יצחק בן-צבי ומכון בן-גוריון לחקר ישראל, ירושלים וקריית שדה-בוקר, עמ' 581-614, צור ירון (2000). 'אימת הקרנבל – המרוקנים' והתמורה בבעיה העדתית בישראל הצעירה', אלפיים, 19, עמ' 126-164.

צור ירון (2001). קהילה קרועה: יהודי מרוקו, הלאומיות והעלייה, 1943-1954, עם עובד, תל-אביב.

צור ירון (תשס"א). 'הבעיה העדתית', בתוך: צבי צמרת וחנה יבלונקה (עורכים), העשור השני תשי"ח-תשכ"ח, יד יצחק בן-צבי, ירושלים.

קרקובר שאול (1977). 'לשאלת הגודל המצומצם של יישוב עירוני: המקרה של שדרות, נתיבות ואופקים', נופים, 9-10, עמ' 179-186.

רזין ערן (1984). 'הרכב הבעלות על מפעלי התעשייה בערי הפיתוח', אופקים בגיאוגרפיה, 12-11, עמ' 223-242.

רזין ערן, שוורץ דפנה (1992). 'הערכת מדיניות פיזור התעשייה בישראל לאור תנאים משתנים', רבעון לכלכלה, 153, עמ' 236-278.

רייכמן שלום, יהודאי מירה (1984). סקר תכנון פיזי יזום, 1948-1965, משרד הפנים – מינהל התכנון, והאוניברסיטה העברית – המחלקה לגיאוגרפיה, ירושלים.

רם אורי, יפתחאל אורן (1999). 'אתנוקרטיה' ו'עולמקומיות': גישות חדשות לחקר החברה והמרחב בישראל, מרכז הנגב לפיתוח אזורי, באר-שבע.

שביט יעקב (1992). חרושת הטקסטיל בארץ-ישראל, 1854-1956: מתעשייה חלוצית לתעשייה מובילה, האגודה הישראלית לטקסטיל, תל-אביב.

שוורץ דפנה (1990). 'פרופיל עיר: סיווג חדש של ערי הפיתוח', רבעון לכלכלה, 145, עמ' 194-209.

שוורץ דפנה (2002). חוק עידוד השקעות הון ותמריצי מיקום: סקירת ספרות; תמריצים ישירים לעידוד השקעות בתעשייה: הניסיון הבינלאומי, מרכז הנגב לפיתוח אזורי, באר-שבע.

שטרית סמי שלום (2004). המאבק המזרחי בישראל: בין דיכוי לשחרור, בין הזדהות לאלטרנטיבה, 1948-2003, עם עובד, תל-אביב.

שלי ניומן אסתר (1996). 'המסע הלילי: מפגשים בין עולים למקומם החדש', בתוך: דליה עופר (עורכת), בין עולים לוותיקים: ישראל בעלייה הגדולה, 1948-1953, יד יצחק בן-צבי, ירושלים, עמ' 285-298.

שפירא אניטה (1997). 'בין יישוב ומדינה: המרכיבים שלא עברו', בתוך: יהודה ריינהרץ ואחרים (עורכים), לאומיות ופוליטיקה יהודית: פרספקטיבות חדשות, מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, ירושלים, עמ' 253-271.

שרון אריה (1951). תכנון פיזי בישראל, המדפיס הממשלתי, ירושלים.

שרון סמדר (2004). "'לכנות ולהיבנות בה": תכנון המרחב הלאומי בשנים הראשונות למדינת ישראל', עבודת גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב.

שרון סמדר (2006). 'המתכננים, המדינה, ועיצוב המרחב הלאומי בראשית שנות החמישים', *תיאוריה וביקורת*, 29, עמ' 31-57.

- Bernstein Deborah S. (2000). *Constructing Boundaries: Jewish and Arab Workers in Mandatory Palestine*, State University of New York Press, Albany, NY.
- Bonnell Victoria E. (1983). *Roots of Rebellion: Workers' Politics and Organizations in St. Petersburg and Moscow, 1900-1914*: University of California Press, Berkeley, CA.
- Cooper Samuel (1978). *Newgate: An Old-New Town in the Negev*, The Catholic University of America, Washington DC.
- De Vries David (2000). 'Nationalism and the Making of Dock Labour in British-ruled Palestine', in: Sam Davies et al. (eds.), *Dock Workers; International Explorations in Comparative Labour History, 1790-1970*, Burlington, VT, Ashgate, pp. 231-249.
- De Vries David (2002). 'Drawing the Repertoire of Collective Action: Labour Zionism and Strikes in 1920s Palestine', *Middle Eastern Studies*, 38 (3), pp. 93-122.
- Hanagan Michael P. (1999). 'The Right to Work and the Struggle Against Unemployment: Britain, 1884-1914', in: Michael P. Hanagan & Charles Tilly (eds.), *Extending Citizenship, Reconfiguring States*, Rowman & Littlefield, Lanham, MD, pp. 123-147.
- Katzenelson Ira & Zolberg Aristide (eds.) (1986). *Working Class Formation: Nineteenth Century Patterns in Western Europe and the United States*, Princeton University Press, Princeton, NJ.
- Lane David (1987). *Soviet Labor and the Ethic of Communism: Full Employment and the Labor Process at the USSR*, Wheatsheaf Books, Brighton, Sussex.
- Lewin Moshe (1970). 'Society and the Stalinist State in the Period of the Five Year Plans', *Social History*, 2, pp. 139-175.
- Lockman Zachary (1996). *Comrades and Enemies: Arab and Jewish Workers in Palestine 1906-1948*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, CA.
- Moore Barrington (1978). *Injustice: The Social Bases of Obedience and Revolt*, M.E. Sharpe, New York.
- Peach Ceri (1996). 'The Meaning of Segregation', *Planning Practice and Research*, 11 (2), pp. 137-150.
- Piore Michael J. (1977/1971). 'The Dual Labor Market: Theory and Implications', in: Gordon David (ed.), *Problems in Political Economy: An Urban Perspective*, D.C. Heath, Lexington, MA, pp. 93-97.

חווה שהופר: עובדים ומדינה באופקים

Piore Michael J. (1979). *Birds of Passage: Migrant Labor and Industrial Societies*, Cambridge University Press, NY.

Turok Ivan (1989). *Development Planning and Local Economic Growth: A Study of Process and Policy in Bracknell New Town*, Pergamon Press, Oxford.

עמוד 318 – ריק